

รายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น
ฉบับสมบูรณ์

โครงการการวิจัยศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำคำ
กรณีศึกษา : พื้นที่ตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน
จังหวัดเชียงราย

โดย นายสุภาพ ขอมปวน และคณะ

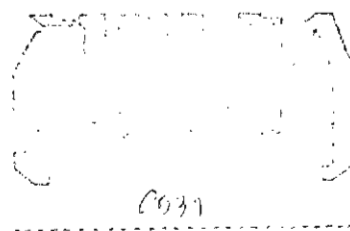
พฤษภาคม 2549

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำคำ
กรณีศึกษา : พื้นที่ตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน
จังหวัดเชียงราย

โดย

1. นายสุภาพ	ขอมปวน	ครู คศ. 2 ร.ร.บ้านศรีดอนมูล
2. นายบุญเลิศ	จับใจนาย	ครู คศ. 2 ร.ร.บ้านศรีดอนมูล
3. นายประเสริฐ	ราชคม	รองนายก อบต.ศรีดอนมูล
4. นางบัวคลี	ฟูวัน	ภูมิปัญญาท้องถิ่น
5. นางสาวมยุรี	โคกานุรักษ์	ครู คศ.2 ร.ร.บ้านสันต้นธง
6. นางสาวกัทธญา คงปาลี		ครู คศ.2 ร.ร.บ้านหนองปลาสะเค็ด

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

บอกเล่าเพื่อความเข้าใจร่วมกัน

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นกระบวนการที่คนในชุมชนได้มาร่วมคิดทบทวนสถานการณ์ ตั้งคำถาม วางแผน หาข้อมูล ทดลองทำ วิเคราะห์ สรุปผลการทำงานและหาคำตอบเพื่อปรับปรุงงานต่อไป" กล่าวคือ งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นเครื่องมือหนึ่งที่เน้นการให้ "คน" ในชุมชนเข้ามาร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเริ่มคิด การตั้งคำถาม การวางแผน และค้นหาคำตอบอย่างเป็นระบบเป็นรูปธรรม โดยเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (Action Research) อันทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ สร้างผลงาน มีความเข้มแข็งในการแก้ปัญหาของตนเอง และสามารถนำกระบวนการนี้ในการแก้ปัญหาอื่นๆ ในท้องถิ่นโดยมีกระบวนการศึกษาเรียนรู้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ดังนั้นจุดเน้นของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงอยู่ที่ "กระบวนการ" มากกว่า "ผลลัพธ์" เพื่อให้ชาวบ้านได้ประโยชน์จากงานวิจัยโดยตรง และให้งานวิจัยมีส่วนในการแก้ปัญหาของชาวบ้าน รวมทั้งเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นจริงในชุมชน ซึ่งจะต้องอาศัย "เวที" (การประชุม เสวนา พุดคุยถกเถียง) เป็นวิธีการเพื่อให้คนในชุมชน ทั้งชาวบ้าน ครู นักพัฒนา สมาชิกอบต. กรรมการสหกรณ์ ช่างราชการ หรือกลุ่มคนอื่นๆ เข้ามาช่วยหา ร่วมใช้ "ปัญญา" ในกระบวนการวิจัย

"กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น" หมายถึง การทำงานอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อตอบ "คำถาม" หรือ "ความสงสัย" บางอย่าง ดังนั้นสิ่งสำคัญคือประเด็น "คำถาม" ต้องคมชัด โดยมีการแยกแยะประเด็นว่า ข้อสงสัยอยู่ตรงไหน มีการหา "ข้อมูล" ก่อนทำ มีการวิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล มีการ "วางแผน" การทำงานบนฐานข้อมูลที่มีอยู่ และในระหว่างลงมือทำมีการ "บันทึก" มีการ "ทบทวน" ความก้าวหน้า "วิเคราะห์" ความสำเร็จและอุปสรรคอย่างสม่ำเสมอ เพื่อ "ถอด" กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นออกมาให้ชัดเจน ในที่สุดก็จะสามารถ "สรุปบทเรียน" ตอบคำถามที่ตั้งไว้ แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น ตลอดจนสามารถนำไปใช้เป็นบทเรียนสำหรับเรื่องอื่น ๆ หรือพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป ซึ่งทั้งหมดนี้กระทำโดย "ผู้ที่สงสัย" ซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นนั่นเอง ดังนั้นกระบวนการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงเป็นงานวิจัยอีกแบบหนึ่งที่ไม่ยึดติดกับระเบียบแบบแผนทางวิชาการมากนัก แต่เป็นการสร้างความรู้ในตัวตนท้องถิ่น โดยคนท้องถิ่น เพื่อคนท้องถิ่น โดยมุ่งแก้ปัญหาด้วยการทดลองทำจริง และมีการบันทึกและวิเคราะห์อย่างเป็นระเบียบ การวิจัยแบบนี้จึงไม่ใช่เครื่องมือทางวิชาการ ไม่ใช่ของศักดิ์สิทธิ์ที่ผูกขาดอยู่กับครูบาอาจารย์ แต่เป็นเครื่องมือธรรมดาที่ชาวบ้านก็ใช้เป็น เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้

สกว.สำนักงานภาค ได้ใช้วิธีการสนับสนุนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นตามแนวคิดและหลักการดังกล่าวมาแล้วในระยะเวลาหนึ่ง พบว่าชาวบ้านหรือทีมวิจัยส่วนใหญ่สามารถสะท้อนการดำเนินงานด้วยการบอกเล่าได้เป็นอย่างดี ในขณะเดียวกันก็พบว่า การเขียนรายงานเป็นปัญหาที่สร้างความหนักใจให้แก่นักวิจัยเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นด้วยความตระหนักถึงสถานการณ์ปัญหาดังกล่าว สกว.สำนักงานภาค จึงได้ปรับรูปแบบการเขียนรายงานวิจัยให้มีความยืดหยุ่น และมีความง่ายต่อการนำเสนอออกมาในรูปแบบที่นักวิจัยถนัด โดยไม่ยึดติดในเรื่องของภาษาและรูปแบบที่เป็นวิชาการมากเกินไป ซึ่งเป้าหมายสำคัญของรายงานวิจัยยังคงมุ่งเน้นการนำเสนอให้เห็นภาพของกระบวนการวิจัย มากกว่าผลลัพธ์ที่ได้จากการวิจัย โดยกลไกสำคัญที่จะช่วยให้นักวิจัยมีความสามารถเขียนรายงานที่นำเสนอกระบวนการวิจัยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น คือ ศูนย์ประสานงานวิจัย (Node) ในพื้นที่ซึ่งทำหน้าที่เป็นที่เลี้ยงโครงการวิจัยมาตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งจบการทำงานวิจัย ดังนั้น Node จะรับรู้พัฒนาการของโครงการวิจัยมาโดยตลอด บทบาทการวิเคราะห์เนื้อหาหรือกิจกรรมของโครงการจึงเป็นการทำงานร่วมกันระหว่าง Node และนักวิจัย ซึ่งความร่วมมือดังกล่าว ได้นำมาซึ่งการถอดบทเรียนโครงการวิจัย สู่การเขียนมาเป็นรายงานวิจัยที่มีคุณค่าในที่สุด

อย่างไรก็ตาม รายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น อาจไม่สมบูรณ์แบบดังเช่นรายงานวิจัยเชิงวิชาการโดยทั่วไป หากแต่ได้คำตอบและเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการวิจัย ซึ่งท่านสามารถเข้าไปค้นหา ศึกษาและเรียนรู้เพิ่มเติมได้จากพื้นที่

สกว.สำนักงานภาค

บทคัดย่อ

โครงการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการศึกษา เรื่อง ประวัติศาสตร์ลุ่มน้ำคำ โดยมีวัตถุประสงค์คือ

1. เพื่อศึกษารวบรวมข้อมูลพื้นฐาน ประวัติความเป็นมาของการตั้งถิ่นฐาน ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ ของท้องถิ่นในตำบลศรีคอนมูล
 2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ลุ่มน้ำคำกับวิถีชีวิตของประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานในตำบลศรีคอนมูล ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีพื้นที่การศึกษา 3 หมู่บ้าน คือ บ้านศรีบุญยืน บ้านศรีคอนมูล บ้านคำย
 3. เพื่อนำองค์ความรู้ที่ได้ไปใช้ในการเรียนการสอนในท้องถิ่น
- การศึกษาวิจัยครั้งนี้ใช้เวลาในการศึกษาทั้งหมด 8 เดือน โดยเน้นคนในท้องถิ่นเป็นผู้วิจัย และมีส่วนร่วมในการเก็บรวบรวมข้อมูล ตั้งแต่การศึกษาจากเอกสาร การเดินสำรวจ การสัมภาษณ์ การเสวนากลุ่ม การใช้ภาพถ่ายเก่าเรื่อง และกรณีศึกษา
- จากการศึกษาพบว่า ได้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน คือกลุ่มคนที่อพยพเคลื่อนย้ายมาอยู่แถบนี้เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ “ของ” มาจากจังหวัดลำพูน จังหวัดเชียงใหม่ มาตั้งถิ่นฐานใกล้กับลำน้ำคำ เนื่องจากเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิต และขยายชุมชนบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำการเกษตรเพิ่มขึ้น สามารถใช้ภูมิปัญญาพัฒนาจากนา น้ำฟ้า มาเป็นน่าน้ำเหมือง ขุดเหมืองฝายผันน้ำเข้าสู่ไร่นา
- โดยอาศัยความร่วมมือจากชุมชนใกล้เคียง บ้านศรีคอนมูล บ้านศรีบุญยืน บ้านแม่คำใต้ บ้านสันมะเค็ด ทำให้สามารถสร้างเศรษฐกิจและพัฒนาชุมชนให้มีความเจริญขึ้นเป็นตามลำดับ
- ดังนั้น แม่น้ำคำ จึงมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชนศรีคอนมูล ทั้งการประกอบอาชีพและพิธีกรรมเกี่ยวกับลุ่มน้ำ ปัญหาการบุกรุกพื้นที่แม่น้ำ ปัญหาขยะ ป่าต้นน้ำ น้ำไม่เพียงพอในการปลูกข้าวนาปรัง ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นปัญหาที่ชุมชนต้องร่วมกันแก้ปัญหาต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยฉบับนี้เกิดขึ้นได้จากกระบวนการที่หลากหลาย และคนในชุมชนมีส่วนร่วม ซึ่งจะสำเร็จลงไม่ได้ ถ้าปราศจากบุคคลที่ช่วยให้ข้อมูล การอำนวยความสะดวก ให้คำแนะนำ วิจัย และให้กำลังใจ

ขอขอบคุณ ท่านนายกองค์การบริหารส่วนตำบลศรีดอนมูล คุณสมควร พินิจสุวรรณ ที่อำนวยความสะดวกในการจัดเวทีเสวนาตลอดระยะเวลาที่ทำการวิจัย

ขอขอบคุณ ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านศรีดอนมูล อาจารย์ไกรเดช กาวิวงศ์ ที่ให้คำแนะนำ ให้กำลังใจ และแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น ทำให้คณะวิจัยได้ทำงานโดยปราศจากแรงเสียดทานใดๆ

ขอขอบคุณ พ่อฮ่วย แม่ฮ่วย พ่อสูง ปี่ฮ่วย บ้านด้าย บ้านศรีบุญยืน และบ้านศรีดอนมูล ทุกท่านที่ให้ข้อมูล บอกเล่าเรื่องราวประวัติความเป็นมาในอดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คุณลุงประเสริฐ กาวิวงศ์ ที่ให้คำบอกเล่าและรูปถ่ายในอดีต ที่สามารถนำมาเล่าเหตุการณ์ต่างๆในอดีตได้เป็นอย่างดีและทำให้ข้อมูลเป็นจริงมากยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ คุณแอ๊ด(ศิริพร โคตะวินนธ์) และน้องอิม (อภิวันท์ บุญพันธ์) ที่ช่วยเป็นที่เลี้ยงให้คำแนะนำ เป็นผู้กำกับบทพากย์ การเขียน และเชื่อมโยง เรียบเรียงข้อมูล จนเกิดเป็นงานพิมพ์ที่สละสลวยงดงาม ตามความต้องการของนักวิจัย

ตลอดระยะเวลาที่ดำเนินการวิจัยนั้น ได้พบกับความพบกับ ความตื่นเต้น ไร้ใจ เศร้าใจ เสียใจ และความภาคภูมิใจ คละเคล้ากันไป มีหลายสิ่งหลายอย่างที่เกิดขึ้นโดยไม่สามารถที่จะหาได้ในที่อื่นๆ อีกแล้ว ซึ่งในบางครั้งก็ถูกกดดันจากแรงดันรอบๆข้างอย่างนึกไม่ถึง แต่ก็สามารถฝ่าดงแห่งความไม่เข้าใจเหล่านั้น มาเป็นงานวิจัยเล่มนี้ค่าฉบับนี้

สุดท้ายนี้คณะผู้ศึกษาวิจัยหวังว่าเรื่องราวในโครงการศึกษาวิจัยฉบับนี้ จะเป็นประโยชน์ต่อผู้คนในชุมชน ต่อการศึกษาในท้องถิ่น หากงานวิจัยฉบับนี้มีข้อบกพร่อง หรือผิดพลาดประการใด ทางทีมงานผู้วิจัยขอน้อมรับผิด และขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

ทีมงานวิจัยเล่มนี้ค่า

พ.ศ. 2549

บทที่ 1 บทนำ.....	1
หลักการและเหตุผล.....	1
วัตถุประสงค์และขอบเขตการศึกษา.....	2
ผลที่คาดว่าจะได้รับ.....	3
บทที่ 2 ข้อมูลพื้นฐานตำบลศรีดอนมูล.....	5
สภาพทั่วไป ลักษณะที่ตั้ง และอาณาเขตติดต่อ.....	5
ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์.....	7
เศรษฐกิจ สังคม การบริการพื้นฐาน.....	9
ทรัพยากรธรรมชาติ.....	10
บทที่ 3 ประวัติพัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานชุมชนศรีดอนมูล.....	12
ศรีดอนมูลในอาณาจักรเชียงแสน.....	12
ประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำคำ ตำบลศรีดอนมูล.....	16
การปกครอง.....	20
การศึกษา.....	24
การทำมาหากินในชุมชน.....	25
ประเพณี พิธีกรรม และ ความเชื่อของท้องถิ่น.....	29
บทที่ 4 พัฒนาการ การบุกเบิกเหมืองฝาย: ความสัมพันธ์ของแม่น้ำคำ กับชุมชนศรีดอนมูล.....	40
พัฒนาการก่อสร้างเหมืองฝาย.....	40
การบริหารจัดการเหมืองฝาย.....	43
แม่น้ำคำสายน้ำของชีวิตชุมชนศรีดอนมูล.....	47
พิธีกรรม ความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำคำ และเหมืองฝาย.....	50

บทที่ 5 พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงชุมชนศรีดอนมูล.....	53
ยุคที่ 1 : บุກเบิกที่ทำกินใกล้ลำน้ำคำ (2460 – 2472).....	53
ยุคที่ 2 : บุກเบิกทำเหมืองฝาย ขยายข้าว สร้างถนน สร้างสะพาน สร้างตลาดชุมชน (2473 – 2522).....	54
ยุคที่ 3 : เริ่มทำนาปรังแพร่หลาย (2523 – 2542).....	61
ยุคที่ 4 : ยุคทำนาปรังเพื่อปลูกพืชและปัญหาการจัดการน้ำจากเหมืองฝาย (2543 – ปัจจุบัน).....	61
พื้นที่รับน้ำแต่ละฝาย ของชุมชนลุ่มน้ำคำ.....	63

บทที่ 6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	69
----------------------------------	----

ภาคผนวก

• รายชื่อผู้ให้ข้อมูล.....	73
• ภาพเก่าเล่าเรื่องชุมชนศรีดอนมูล.....	75
• หนังสือสัญญาหุ้นส่วนตลาดศรีดอนมูล.....	80
• ข้อบังคับฝายป่าดอน.....	82
• ประวัตินักวิจัย.....	92

บรรณานุกรม

สารบัญแผนที่

แผนที่ ที่

1. แสดงพื้นที่ โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำคำ	6
2. แสดงการกระจายของกลุ่มชาติพันธุ์ ในตำบลศรีดอนมูล	8
3. แสดงการวางแผนการใช้ที่ดินในเขตป่าในตำบลศรีดอนมูล	11
4. แสดงการกระจายตัวของชุมชนโบราณในเขตอำเภอเชียงแสน	15
5. แสดงระบบเหมืองฝายป่าถ่อน ตำบลศรีดอนมูล	42
6. แสดงเส้นทางการซื้อ - ขาย ขนส่งสินค้าและผลิตผลทางการเกษตร ของชุมชนและตลาดศรีดอนมูล	60

บทที่ 1

บทนำ

หลักการและเหตุผล

อำเภอเชียงแสน ประกอบด้วยตำบลทั้งหมด 6 ตำบลคือ ตำบลศรีดอนมูล ตำบลป่าสัก ตำบลโยนก ตำบลเวียง ตำบลบ้านแซว ตำบลแม่เงิน พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มภูเขา โดยมีพื้นที่ราบประมาณ 55 % ภูเขา 30 % และพื้นที่น้ำ 12 % (ข้อมูลพื้นฐานอำเภอเชียงแสน :2547)

ในอดีตสมัยพระเจ้าแสนภูปกครองเชียงแสน เมื่อปี พ.ศ. 1871 กล่าวกันว่าพื้นที่ที่เป็นพื้นที่ราบ เหมาะแก่การทำเกษตรกรรมมีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากมีแม่น้ำไหลผ่านหลายสาย และเป็นอยู่ชานน้ำของเวียง ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองบริวาร ทำหน้าที่ผลิตอาหารส่งเวียงเชียงแสน ซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลาง คือ พื้นที่ที่ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของตำบลศรีดอนมูล และปัจจุบันกินบริเวณไปจนถึงอำเภอแม่จันที่มีที่ราบกว้างใหญ่

ในปัจจุบัน ตำบลศรีดอนมูล มีพื้นที่ทั้งหมด 44,720 ไร่ ประกอบด้วย 13 หมู่บ้าน มี 2,770 ครัวเรือน มีประชากร 8,472 คน อาชีพทำการเกษตร โดยเฉพาะการทำนาถือว่าเป็นอาชีพหลักของชาวตำบลนี้เช่นในอดีต เพราะมีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่าน คือ แม่น้ำคำ ซึ่งมีต้นกำเนิดจากบ้านห้วยแม่คำ อำเภอแม่ฟ้าหลวง ไหลผ่าน อำเภอแม่สาย อำเภอแม่จัน และไหลลงที่แม่น้ำโขงบ้านสบคำ ตำบลเวียง อ.เชียงแสน มีความยาวประมาณ 180 กิโลเมตร แม่น้ำคำเป็นเสมือนเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงให้การทำนา โดยส่วนหนึ่งเพราะในพื้นที่นี้มีการจัดการระบบเหมืองฝายซึ่งปัจจุบัน มี 6 ฝาย ได้แก่ ฝายผาม้า ฝายกล้วยคำ ฝายอุดม ฝายใบไม้ ฝายร่องธาตุ และฝายป่าดอน กันลำนํ้าตั้งแต่อำเภอแม่จัน อำเภอแม่สาย จนถึงตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน ตอนต้นของลำน้ำคำสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง ในเขตท้ายน้ำของตำบลศรีดอนมูลขาดแคลนน้ำจึงสามารถทำนาได้ปีละครั้ง

ด้วยเหตุที่พื้นที่ในตำบลศรีดอนมูล เป็นพื้นที่ราบที่มีพื้นที่ใหญ่ที่สุดในอำเภอเชียงแสน และอยู่ใกล้แม่น้ำโขง พื้นที่แห่งนี้ในช่วง 2-3 ปี (2545-2548) ที่ผ่านมา จึงได้ถูกกำหนดให้เป็นสถานที่จัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมไทย-จีน ในพื้นที่ประมาณ 3,000 ไร่ ตามโครงการพัฒนาเศรษฐกิจชายแดน ด้วยเหตุผลประการหนึ่งที่สนับสนุนให้ใช้พื้นที่แห่งนี้จัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมเพราะพื้นที่แห่งนี้แห้งแล้งทำนาไม่ได้ผล ชาวบ้านในพื้นที่ยากจน เพื่อความสมเหตุสมผลในการเข้าใช้พื้นที่เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจความเป็นอยู่ของประชาชนแถบนี้ให้ดีขึ้น ซึ่งเป็นประเด็นข้อถกเถียงกันอยู่เรื่องความเป็นจริงเกี่ยวกับสภาพพื้นที่ในปัจจุบัน (แต่ในปัจจุบันโครงการสร้างนิคมอุตสาหกรรมถูกยกเลิกไปแล้ว เนื่องจากคณะรัฐมนตรี (ครม.) ตั้งข้อสังเกตว่า การตั้งนิคมอุตสาหกรรมที่ตำบลศรีดอนมูลจะกระทบต่อ เวียงเชียงแสน ที่จะพัฒนาให้เป็นเมืองมรดกโลก)

จากสถานการณ์ดังกล่าวทำให้พื้นที่ ของตำบลศรีดอนมูล เป็นพื้นที่ที่น่าสนใจในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสภาพพื้นที่ความเป็นอยู่ เพื่อให้เข้าใจสภาพพื้นที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยงานวิจัยนี้ให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำคำ การใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน การทำมาหากินของชุมชน การจัดการระบบเหมืองฝาย สภาพสังคม ประเพณี วัฒนธรรมและความเชื่อของท้องถิ่น และการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ติดแม่น้ำคำ 3 หมู่บ้านคือ บ้านด้าย บ้านศรีบุญยืน และบ้านศรีดอนมูล เพื่อให้เข้าใจสภาพพื้นที่ในปัจจุบัน ซึ่งจะเป็นองค์ความรู้ที่จะเป็นฐานข้อมูลสำหรับหน่วยงานต่างๆ รวมทั้งโรงเรียนในท้องถิ่น ในการศึกษาค้นคว้า และวางแผนการพัฒนาในด้านต่างๆ ต่อไป

คำถามงานวิจัย

1. ประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำคำ ในตำบลศรีดอนมูล มีความเป็นมาอย่างไร
2. แม่น้ำคำมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ในตำบลศรีดอนมูล ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันอย่างไร

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาและรวบรวมข้อมูลพื้นฐาน ประวัติความเป็นมาของการตั้งถิ่นฐาน ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อของท้องถิ่นในตำบลศรีดอนมูล
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของแม่น้ำคำกับวิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำคำ 3 หมู่บ้านคือ บ้านด้าย บ้านศรีบุญยืน และบ้านศรีดอนมูล
3. เพื่อนำองค์ความรู้จากงานวิจัยไปประกอบการเรียนการสอนในสถานศึกษาของท้องถิ่น

พื้นที่ในการศึกษา

พื้นที่ของตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย โดยเน้นพื้นที่ 3 หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ติดแม่น้ำคำ คือบ้านด้าย บ้านศรีบุญยืน และบ้านศรีดอนมูล เป็นพื้นที่ในการศึกษา

ประเด็นในการศึกษา

ข้อมูลพื้นฐานของตำบลศรีดอนมูล ในประเด็นต่างๆต่อไปนี้

1. ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชน
2. ข้อมูลพื้นฐานด้านภูมิศาสตร์, เศรษฐกิจ, สังคม, วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นการวิจัยแบบมีส่วนร่วมโดยคนในท้องถิ่นเป็นผู้วิจัย โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลดังนี้

1. การศึกษาจากเอกสาร
2. การเดินสำรวจ, สัมภาษณ์, กรณีศึกษา
3. การจัดเสวนากลุ่ม
4. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่
5. การบันทึกภาพเพื่อบรรยายเล่าเรื่อง

ระยะเวลาในการศึกษา ใช้เวลาในการศึกษา 8 เดือน (มี.ย 2548 - มี.ค. 2549)

ขั้นตอนในการดำเนินงานกิจกรรม

1. นักวิจัยชี้แจงการดำเนินการวิจัยในพื้นที่ เดือน (มิถุนายน 48)
2. ทีมนักวิจัยประชุมวางแผนการทำงานทำความเข้าใจเนื้อหาในการเก็บข้อมูล (มิถุนายน 48)
3. ดำเนินงานวิจัยในพื้นที่ (มิ.ย.-ก.ย. 48)
 - 3.1 เก็บข้อมูลชุมชน (ประวัติศาสตร์ชุมชน ลักษณะภูมิศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงในชุมชน)
 - 3.2 สัมภาษณ์ผู้นำคำและฝ่ายทั้ง 6 ฝ่าย ศึกษาการใช้ประโยชน์และจัดการเหมืองฝาย และการเปลี่ยนแปลงจนถึงปัจจุบัน
 - 3.3 ทำผังชุมชนและผังการใช้ทรัพยากรของชุมชน
4. ประชุมสรุปสรุปและวิเคราะห์ข้อมูล (ต.ค. 48)
5. ประชุมนำเสนอข้อมูลต่อชุมชน (ต.ค. 48)
6. ปรับปรุงข้อมูลและนำเสนอรายงานฉบับสมบูรณ์ (ม.ค. 49)

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้องค์ความรู้ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความเป็นมา การตั้งถิ่นฐาน และวิถีชีวิตของชุมชน ลุ่มน้ำคำ
2. ได้ฐานข้อมูลของตำบลศรีดอนมูล ในการกำหนดและวางแผนการพัฒนาท้องถิ่น
3. ได้ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมาเพื่อให้สถานศึกษาในท้องถิ่น นำไปใช้ในการจัดการเรียนการสอน และสืบทอดเป็นหลักสูตรท้องถิ่น

ผู้รับผิดชอบโครงการ

นายสุภาพ ขอมปวน ตำแหน่งหัวหน้าโครงการวิจัย

ที่อยู่ 126 หมู่ 9 ตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย 57150

โทรศัพท์ที่บ้าน 0 - 5395 - 5292 มือถือ 0 - 1602 - 2135

รายชื่อทีมนักวิจัย

1. อ.สุภาพ	ขอมปวน	ครู ค.ศ. 2 โรงเรียนบ้านศรีดอนมูล หัวหน้าโครงการ
2. อ.บุญเลิศ	จับใจนาย	ครู ค.ศ. 2 โรงเรียนบ้านศรีดอนมูล
3. อ.มยุรี	โตภาณุรักษ์	ครู ค.ศ. 2 โรงเรียนบ้านสันตันธง
4. อ.ภัทรา	ดงปาลี	ครู ค.ศ. 2 โรงเรียนบ้านหนองปลาสะเค็ด
5. นายประเสริฐ	ราชคม	รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบลศรีดอนมูล
6. นางบัวคลี	พูนวัน	ภูมิปัญญาท้องถิ่นทอดุง บ้านศรีดอนมูล

ที่ปรึกษา

1. นายสมควร	พินิจสุวรรณ	นายกองค์การบริหารส่วนตำบลศรีดอนมูล
2. นายไกรเดช	กาวิวงศ์	ผู้อำนวยการสถานศึกษาโรงเรียนบ้านศรีดอนมูล
3. นายอุทัย	แสงแก้ว	รองผู้อำนวยการสถานศึกษาโรงเรียนบ้านศรีดอนมูล
4. นายสมบูรณ์	ราชคม	กำนันตำบลศรีดอนมูล
5. นายอินคำ	วันตาน่า	ผู้ใหญ่บ้านบ้านศรีดอนมูล หมู่ที่ 13
6. นายจันทร์	สมนาศักดิ์	ผู้ใหญ่บ้านบ้านศรีบุญยืน หมู่ที่ 10
7. นายสำราญ	ปิ่นตานา	ผู้ใหญ่บ้านศรีดอนมูล หมู่ที่ 12
8. นายประเสริฐ	กาวิวงศ์	ผู้ทรงคุณวุฒิ หมู่ที่ 9
9. นายเกษม	โกแสนตอ	สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลศรีดอนมูล
10. จำสืบทำรวจสุชาติ	หอมปวน	
11. นางสาวศิริพร	โคตะวินนท์	สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

บทที่ 2

ข้อมูลพื้นฐานชุมชน ตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย

สภาพทั่วไป ลักษณะที่ตั้ง และอาณาเขตติดต่อ

ตำบลศรีดอนมูล เป็นหนึ่งใน 6 ตำบล ของอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย ห่างจากที่ว่าการอำเภอ เชียงแสน มาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะภูมิประเทศพื้นที่ทางตอนเหนือ และทางทิศตะวันออก มี ภูมิประเทศเป็นภูเขาและมีที่ราบสูงเนินเขา พื้นที่ทางตอนกลางและทางตอนใต้ มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มใช้เป็น ที่ตั้งชุมชนและทำการเกษตร ตำบลศรีดอนมูล มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

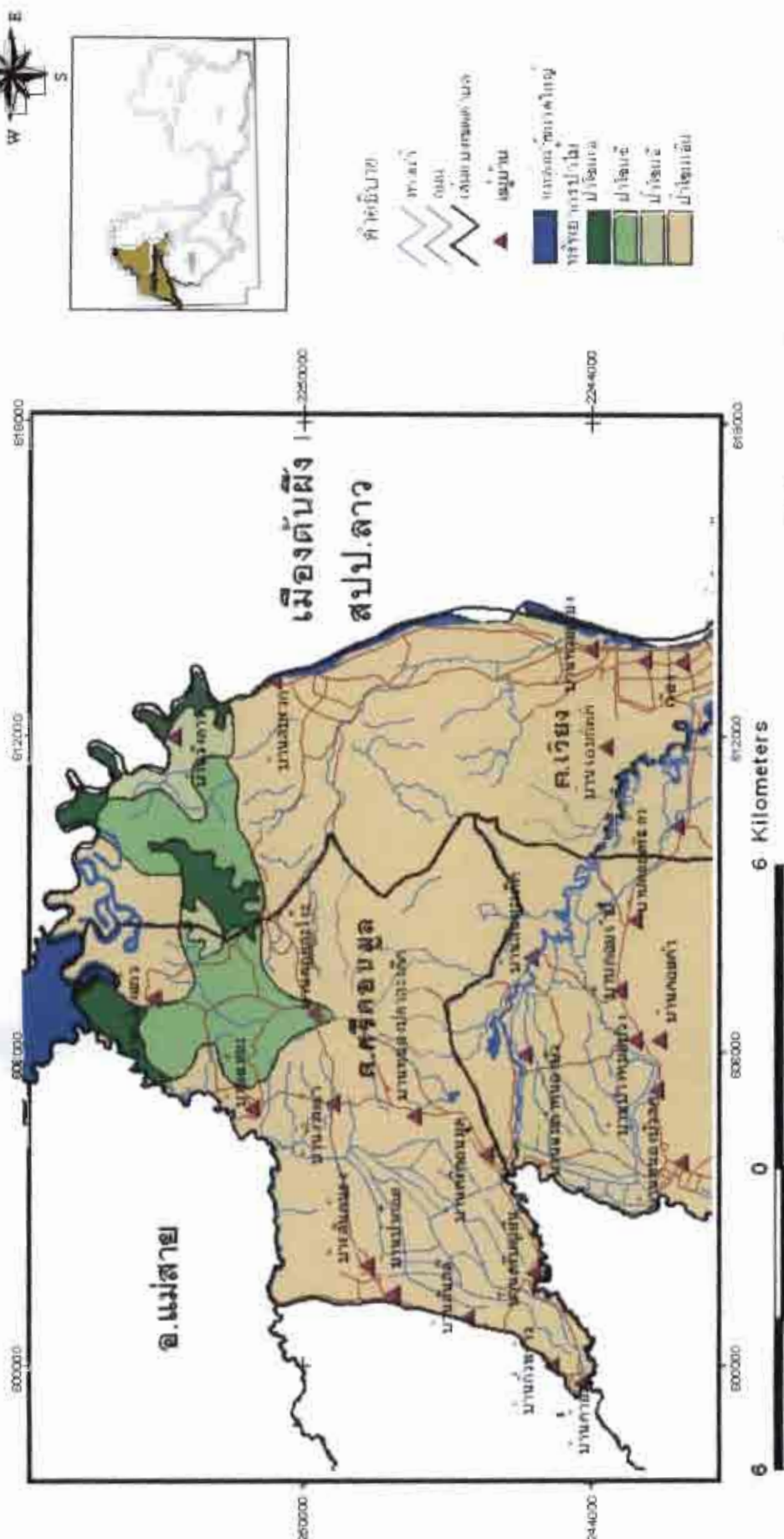
ทิศเหนือ	ติดต่อกับจังหวัดท่าขี้เหล็ก รัฐฉาน ประเทศสหภาพเมียนมา มีลำน้ำรวกเป็นเส้นกั้น พรมแดนและติดต่อกับตำบลศรีเมืองชุม อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย
ทิศใต้	ติดต่อกับตำบลจันจว้า อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับตำบลเวียง ตำบลป่าสัก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับตำบลบ้านด้าย อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย

ตำบลศรีดอนมูล ปัจจุบันมีเนื้อที่ประมาณ 90 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 56,250 ไร่

จำนวนหมู่บ้านในเขตตำบลมีทั้งหมด 13 หมู่บ้าน ได้แก่

หมู่ที่	1	บ้านแม่มะ
หมู่ที่	2	บ้านสันตันธง
หมู่ที่	3	บ้านด้าย
หมู่ที่	4	บ้านสันสลี
หมู่ที่	5	บ้านเวียงแก้ว
หมู่ที่	6	บ้านจิวเผ่า
หมู่ที่	7	บ้านดอยสะโง๊ะ
หมู่ที่	8	บ้านหนองปลาสะเค็ด
หมู่ที่	9	บ้านศรีดอนมูล
หมู่ที่	10	บ้านศรีบุญยืน
หมู่ที่	11	บ้านปากก้อย
หมู่ที่	12	บ้านศรีดอนมูล
หมู่ที่	13	บ้านศรีดอนมูลใต้

แผนที่ ด.ศรุดอนมูล อ.เขื่องแสน:

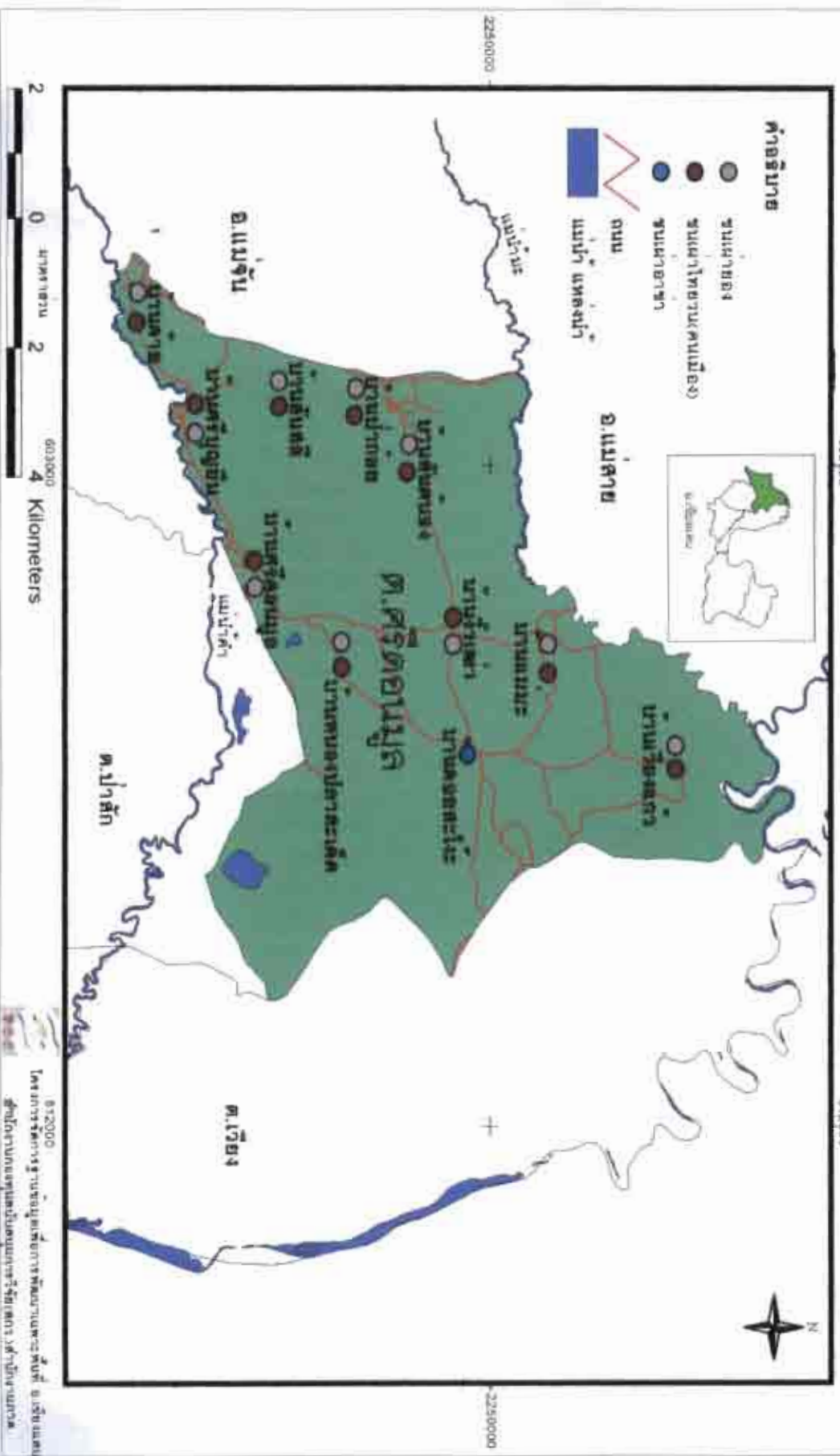
สำนักงบประมาณของทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) สำนักงานภาค

ประชากรและกลุ่มชาติพันธุ์

ปัจจุบัน ประชากรของตำบลศรีดอนมูลมีทั้งหมด 8,892 คน แยกเป็น ชาย 4,309 คน หญิง 4,583 คน
ครัวเรือน 2,036 ครัวเรือน มีความหนาแน่นเฉลี่ย 96.99 ตารางกิโลเมตร ประชากรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์
"ยอง" โดยรายละเอียดแยกตามหมู่บ้าน ดังนี้

หมู่ที่	ชื่อหมู่บ้าน	กลุ่มชาติพันธุ์	ครัวเรือน	ชาย	หญิง	รวม	ผู้ใหญ่บ้าน
1	บ้านแม่มะ	ยอง/ไทยวน	118	257	276	533	นายผาย ศรีวิชัย
2	บ้านสันตันธง	ยอง/ไทยวน	191	410	431	841	นายมงคล ยมนา
3	บ้านด้าย	ยอง/ไทยวน	163	292	319	611	นายประณม วงศ์ธรรมศรี
4	บ้านสันตลี	ยอง/ไทยวน	93	163	183	346	นายเจริญ ทาเจริญศักดิ์
5	บ้านเวียงแก้ว	ยอง/ไทยวน/ ลาว	230	503	516	1,019	นายสุนทร ไชยมนิ
6	บ้านจิวเฒ่า	ยอง/ไทยวน	112	223	246	469	นายปรีชา นาใจ
7	บ้านดอยสะโจ๊ะ	อาข่า	147	501	538	1,039	นายบารมี มิติใหม่
8	บ้านหนองปลา สะเค็ด	ยอง/ไทยวน	133	259	281	540	นายประสิทธิ์ สิทธินันชัย
9	บ้านศรีดอนมูล	ยอง/ไทยวน	355	675	740	1,415	นายสมบุรณ์ ราชคม
10	บ้านศรีบุญยืน	ยอง/ไทยวน	193	383	389	772	นายจันทร์ สมนาศักดิ์
11	บ้านปากอ้อย	ยอง/ไทยวน	133	285	297	582	นายถวิล ทองใหม่
12	บ้านศรีดอนมูล	ยอง/ไทยวน	168	358	367	725	นายสำราญ ปินตานา
13	บ้านศรีดอนมูลใต้	ยอง/ไทยวน	107	192	182	374	นายอินคำ วันตานา
รวม			2,036	4,309	4,583	8,892	

ที่มา: ข้อมูลจากวางแผนพัฒนาสามปี (2549 – 2551) องค์การบริหารส่วนตำบลศรีดอนมูล

ด้านเศรษฐกิจ

ประชากรในเขตพื้นที่ตำบลศรีดอนมูล ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ และประกอบอาชีพ 2 อย่างควบคู่กันไป คืออาชีพรับจ้างและการทำเกษตรกรรม เปอร์เซ็นต์ของประชากรในเขตตำบลศรีดอนมูล ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพดังนี้

- ทำนา	ร้อยละ 50
- รับจ้าง	ร้อยละ 15
- ค้าขาย	ร้อยละ 10
- ทำไร่	ร้อยละ 10
- ทำสวน	ร้อยละ 10
- เลี้ยงสัตว์	ร้อยละ 5

หน่วยธุรกิจอื่นๆ ในพื้นที่ตำบลศรีดอนมูล มีปั้มน้ำมันและก๊าซ 6 แห่ง และโรงสี 14 แห่ง ไม่มีธนาคาร โรงแรม และโรงงานอุตสาหกรรม

ด้านสังคม

- การศึกษา มีโรงเรียนประถมศึกษา 7 แห่ง โรงเรียนประถมศึกษา (ขยายโอกาส) 2 แห่ง โรงเรียนพระปริยัติธรรม 1 แห่ง
- สถาบันและองค์กรทางศาสนา มีวัด/สำนักสงฆ์ 14 แห่ง โบสถ์ 3 แห่ง
- การสาธารณสุข มีสถานอนามัยประจำตำบล/หมู่บ้าน 4 แห่ง
สถานพยาบาลแผนโบราณ 1 แห่ง ร้ายขายยาแผนปัจจุบัน(ประเภท ค.) 1 แห่ง
- ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ไม่มีสถานีตำรวจ แต่มี ตู้ยามตำรวจประจำตำบล 4 แห่ง

การบริการพื้นฐาน

การคมนาคม

- ถนน รพช. หมายเลข 11056 ซึ่งเป็นถนนแยกจากถนนพหลโยธินที่บ้านปางหมอ ปวง ตำบลป่าสัก เป็นถนนสายหลัก
- ถนนทางหลวงแผ่นดิน เชียงแสน-แม่มาะ
- ถนนทางหลวงชนบท (กรมโยธา) สายศรีดอนมูล-บ้านด้าย
- ถนนทางหลวงชนบทบ้านด้าย-ปากอ้อย
- ถนนทางหลวงชนบทสายศรีดอนมูล-ป่าสัก
- ถนนทางหลวงชนบทสายจัวเฒ่า-ปากอ้อย

การโทรคมนาคม มีที่ทำการไปรษณีย์ โทรเลข 1 แห่ง(เอกชนดำเนินการ) ตู้โทรศัพท์สาธารณะ 16 เครื่อง

การไฟฟ้า สำนักงานไฟฟ้าส่วนภูมิภาค (ตำบลศรีดอนมูล) มีไฟฟ้าบริการเต็มพื้นที่

ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่

- แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นมีฝาย 1 แห่ง คือ ฝายป่าถ่อน และฝายน้ำล้นขนาดเล็ก จำนวน 17 แห่ง
- แหล่งน้ำธรรมชาติ ในพื้นที่ตำบลศรีดอนมูล มีลำน้ำธรรมชาติไหลผ่านจำนวน 3 สาย คือ แม่น้ำมะแม่น้ำรวกและแม่น้ำคำ ลำห้วยอื่นๆ จำนวน 24 แห่ง บึง/หนองอื่นๆ จำนวน 23 แห่ง
- ป่าไม้พื้นที่บางส่วนของตำบลศรีดอนมูลอยู่ในเขตป่าไม้ มีพื้นที่ป่า 13 ตารางกิโลเมตร จำนวน 8,122,68 ไร่
- แร่ธาตุได้แก่ หินประดับ ชนิดหินแกรนิต

บทที่ 3 ประวัติศาสตร์พัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานชุมชนศรีคอนมูล

ก่อนที่จะกล่าวถึงประวัติศาสตร์การตั้งชุมชนของชาวศรีคอนมูล เนื่องจากสภาพพื้นที่ตั้งชุมชนอยู่ใกล้กับลำน้ำ ภูเขาและป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ ในอดีตก่อนที่ชาวบ้านจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้นปรากฏหลักฐานว่ามีชุมชนโบราณ ตั้งอยู่ก่อนแล้ว ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งพบเครื่องมือหินขัด หินกะเทาะอยู่บริเวณดอยสะโจ๊ะ และโดยเฉพาะโบราณสถาน โบราณวัตถุ กระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ในชุมชนตำบลศรีคอนมูล ที่สามารถศึกษาและเชื่อมโยงถึงอาณาจักรเชียงแสนของพระเจ้าแสนภู

โดยบทนี้จะกล่าวถึง ศรีคอนมูลในอาณาจักรเชียงแสนและประวัติศาสตร์พัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนแต่ละชุมชน และระบบในชุมชนด้านต่างๆ เช่น การปกครอง การศึกษา การทำมาหากิน และประเพณี ความเชื่อและพิธีกรรมของท้องถิ่น ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญทำให้ชุมชนสามารถตั้งถิ่นฐานได้อย่างมั่นคงและดำรงตั้งต่อติดจนถึงปัจจุบัน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

ศรีคอนมูลในอาณาจักรเชียงแสน

ความสำคัญของอาณาจักรเชียงแสนนั้น เจ้าแสนภู ซึ่งเป็นหลานของพระยามังราย สร้างเชียงแสนเมื่อปี พ.ศ. 1871 ความสำคัญของอาณาจักรเชียงแสนในสมัยนั้นมีฐานะเป็นเมืองหลวงและศูนย์กลางการปกครองมี 64 พันนา และมีเมืองบริวารโดยรอบ จากการสำรวจชุมชนโบราณของนุชภางค์ ชุมดี (2549) พบชุมชนโบราณรอบเวียงเชียงแสนจำนวน 20 แห่ง กระจายอยู่โดยรวมถึงบริเวณที่เป็นเขตอำเภอแม่จันและแม่สายในปัจจุบัน ซึ่งในอดีตนั้นเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเชียงแสน ที่นับจากสมัยพระเจ้าแสนภู สร้างเมือง มีอายุประมาณ 700 กว่าปี

ในพื้นที่ตำบลศรีคอนมูล จากการสำรวจภาคสนาม ของนุชภางค์ ชุมดี (อ้างแล้ว) พบชุมชนโบราณอยู่ 3 แห่ง ได้แก่ เวียงแก้ว เวียงสะโจ๊ะและเวียงหนองปลาสะเค็ด และในตำบลป่าสัก บ้านแม่คำหนองบัว ซึ่งเป็นชุมชนใกล้เคียงกันอีก 1 แห่ง โดยอายุของชุมชนโบราณสันนิษฐานจากซากโบราณสถานที่พบ ประมาณว่าอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 20-21 ประมาณ 500 ปี ในสมัยที่ พระยาภิอนา ซึ่งเป็นหลานของพระยาแสนภู เป็นช่วงที่พุทธศาสนารุ่งเรืองมีการก่อสร้างวัดและเจดีย์จำนวนมากโดยเฉพาะที่อยู่นอกเวียงเชียงแสน ซึ่งจะกล่าวถึงชุมชนโบราณที่พบ ทั้ง 4 แห่งในตำบลศรีคอนมูลและตำบลป่าสัก ดังนี้

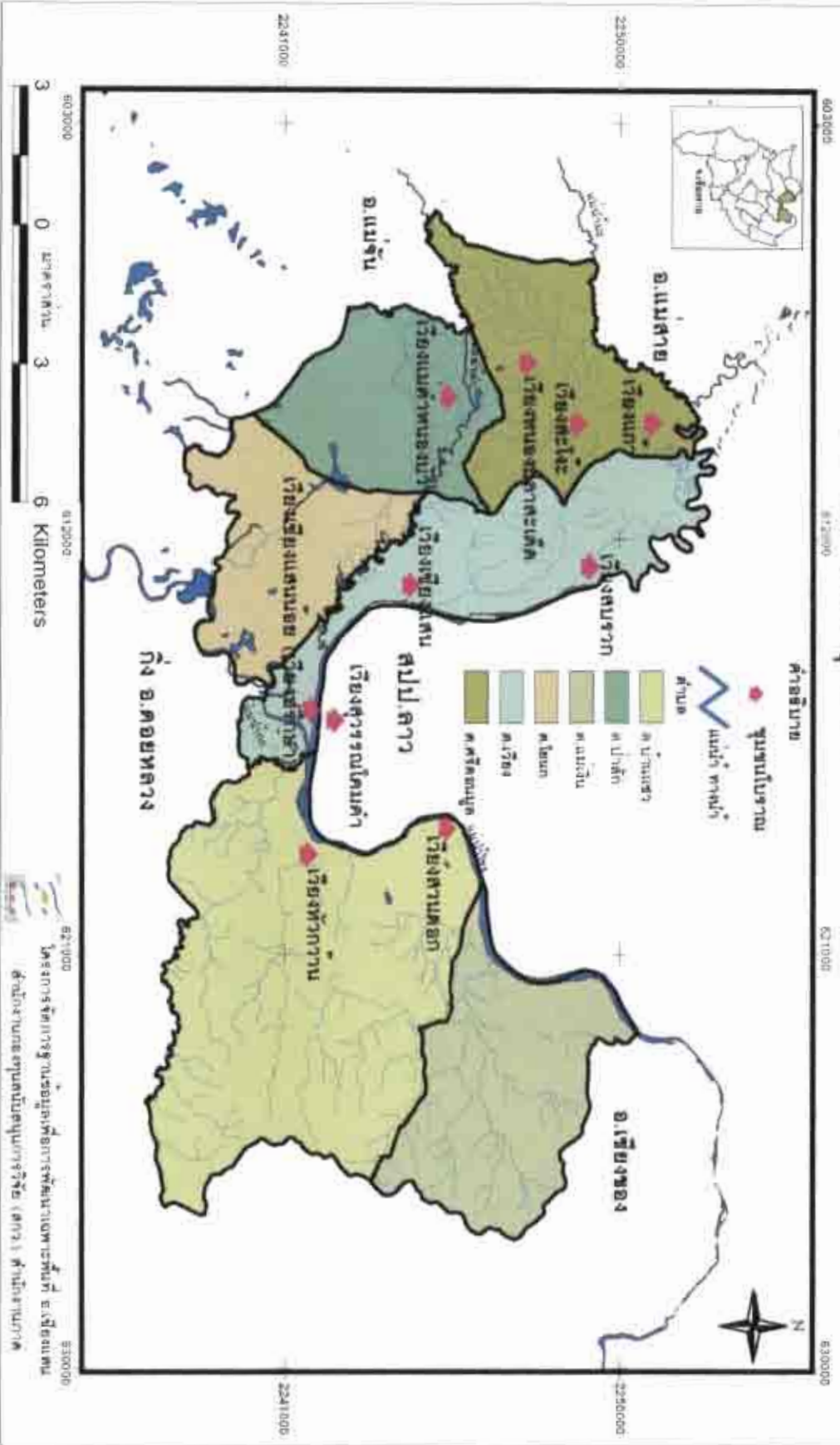
เวียงแก้ว ปัจจุบันตั้งอยู่บ้านเวียงแก้วเป็นชุมชนเล็กๆ ที่อยู่ระหว่างเวียงสบรวก (สามเหลี่ยมทองคำ) และเวียงปางคำ (แม่สาย) เวียงแก้วตัวเวียงตั้งอยู่บนเนินดิน ขนาดกว้างประมาณ 400 เมตร ด้านทิศเหนือและด้านตะวันออกของเวียงติดกับแม่น้ำมะ และที่ราบลุ่ม ส่วนทางด้านใต้ติดกับเนินเขาเตี้ยๆ บางช่วงของเวียงมีน้ำแม่มะเป็นคูน้ำด้านทิศเหนือและด้านทิศตะวันออก จึงปรากฏร่องรอยคูคันดินขั้วซ้อนหลายชั้น ส่วนใหญ่คูน้ำกว้างประมาณ 9 เมตร และสูงประมาณ 2 เมตร และต้นเขิน บริเวณด้านทิศตะวันตกของเวียงพบซากโบราณสถาน 1 แห่ง ส่วนบริเวณภูเขาสูงทางด้านทิศใต้ของเวียงแก้ว บนยอดเขาพบโบราณสถาน 1 แห่ง ล้อมรอบด้วยคูน้ำ คันดิน 1 ชั้น ลักษณะของเวียงแก้ว เมื่อมองจากพระธาตุนางคอยที่อยู่เขาสูงยังปรากฏ คูน้ำคันดินอยู่รอบชุมชนอย่างชัดเจนซึ่งเป็นการขุดตาม

ลักษณะภูมิประเทศ สภาพพื้นที่ปัจจุบันเป็นส่วนผลไม้ ชุมชนนี้เป็นชุมชนเล็กๆ สันนิษฐานว่าจะเป็นแหล่งปลูกข้าวเพื่อส่งเมืองหลวงคือเชียงแสน

2. **เวียงสะโงะ** ตั้งอยู่บ้านสะโงะ ตำบลศรีดอนมูล อำเภอเชียงแสน ปรากฏร่องรอยคูน้ำ ลักษณะผังเมืองเป็นรูปทรงกลม รี คูน้ำคันดินซ้อนเป็นวงกลมรี คูน้ำคันดินซ้อนเป็นวง 3 ชั้น บริเวณที่ตั้งของเวียงมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่สูง ดังนั้นตำแหน่งตัวเวียงจึงสามารถเห็นภูมิประเทศของที่ราบลุ่มเชียงแสนได้โดยรอบ แต่ไม่พบโบราณสถานใดๆ ในตัวเวียง บริเวณดอยสะโงะในปัจจุบันเป็นที่อยู่ชุมชนของชาวอาข่า ชาวอาข่าที่อาศัยในพื้นที่กล่าวว่าพบคูน้ำคันดินที่มีลักษณะนี้ถึง 5 แห่ง นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าชุมชนนี้น่าจะไม่มีคนอาศัยเพราะเป็นที่สูง แต่มีความสำคัญ 2 ประการคือ ประการแรกจากลักษณะคูน้ำที่พบ แสดงให้เห็นระบบการจัดการน้ำในที่สูง วงที่ซ้อนกันหลายชั้นสันนิษฐานว่าเป็นการชะลอความเร็วของน้ำ และผันน้ำจากยอดดอยเชื่อมต่อลงมายังพื้นที่ราบเพื่อการเกษตร จะเห็นแนวร่องน้ำจากบนดอยเชื่อมโยงจนมาถึงบ้านหนองปลาสะเด็ด ปัจจุบันก็ยังมิให้เห็นอยู่ ความสำคัญประการที่ 2 เป็นจุดสังเกตการณ์ ข้าศึกที่จะเข้ามาประชิดเมือง จากลักษณะที่เป็นภูเขาสูงที่สุดในอำเภอเชียงแสน ซึ่งมีความสูง 700 เมตร จากระดับน้ำทะเล บนยอดดอยสามารถมองเห็นพื้นที่อำเภอแม่จัน และพื้นที่อำเภอแม่สาย
3. **เวียงหนองปลาสะเด็ด** ตั้งอยู่บ้านหนองปลาสะเด็ด อยู่บริเวณเนินเขาใกล้กับดอยสะโงะ เป็นเนินเขาเล็กๆ เช่นเดียวกับเวียงแก้ว ปัจจุบันมีสภาพเป็นป่า แต่ไม่มีต้นไม้หนาแน่น ลักษณะที่น่าสนใจของเวียงหนองปลาสะเด็ดคือมีคูน้ำที่เชื่อมกับเวียงสะโงะ และมีคูน้ำล้อมรอบเวียง ชุมชนนี้ไม่ได้ใกล้แหล่งน้ำตามธรรมชาติ จึงอาจจะมีการผันน้ำจากดอยสะโงะเพื่อใช้สำหรับการเพาะปลูก พบโบราณสถานเป็นเจดีย์อยู่บนเนินเขาเล็กๆ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัด มีลักษณะเป็นเวียงเล็กๆ มีที่ราบสำหรับปลูกข้าว และอาจจะมีของป่าเพราะอยู่ติดดอยสะโงะ เพื่อส่งเวียงเชียงแสนมีฐานะเป็นเมืองบริวารเช่นเดียวกับเวียงแก้ว
4. **เวียงแม่คำหนองบัว (ดอยโตน)** ตั้งอยู่บ้านแม่คำหนองบัว ตำบลปาลัก ลักษณะชุมชนมีรูปร่างกลมรี ขนาดกว้าง 800 เมตร ยาว 1,500 เมตร ลักษณะคูน้ำชั้นเดียว คันดินกว้างประมาณ 6 เมตร สูง 2 เมตร คูน้ำกว้าง 2 เมตร สภาพคูน้ำทางทิศเหนือและทิศตะวันตกเฉียงใต้ยังมีสภาพสมบูรณ์ ส่วนทางด้านทิศตะวันตก และด้านทิศใต้พังทลายหมดสภาพแล้ว พบซากโบราณสถานอยู่ภายในเวียงด้านทิศใต้ 1 แห่ง

นอกจากนั้นในตำบลศรีดอนมูลยังพบโบราณสถานอีกหลายแห่ง เช่น ธาตุแตก ที่อยู่กลางทุ่งนา บ้านศรีดอนมูล และพบโบราณวัตถุ เป็นเศษกลองยาสูบ ถ้วย ไห กระเบื้อง เป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงความเป็นชุมชนโบราณที่มีผู้คนอาศัยมาแต่ช้านาน

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ในอดีตพื้นที่ในบริเวณตำบลศรีดอนมูลเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ ที่มีคนอาศัยอยู่ไม่น้อยกว่า 500 ปี เป็นแหล่งเกษตรกรรม และหาของป่าที่สำคัญ เพราะอยู่ในพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ใกล้แหล่งน้ำและป่าไม้ มีบทบาทเพื่อผลิตเสบียงส่งเมืองหลวง และเป็นพื้นที่เหมือนหอสังเกตการณ์ช้างศึกศัตรู ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งในเมืองบริวารของอาณาจักรเชียงใหม่

ประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำคำ ตำบลศรีดอนมูล

การเลือกตั้งถิ่นฐานชุมชนในลุ่มน้ำคำ จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนเล่าว่า การเลือกที่ตั้งชุมชนจะหาที่อยู่ใกล้ๆแม่น้ำ หาที่ที่ดินแถมขึ้นสูงๆ เพราะเชื่อว่าที่ตรงนั้นเป็นที่ดินคำน้ำดี กลุ่มคนรุ่นแรกๆ ไม่เลือกตั้งชุมชนใกล้แม่น้ำโขงทั้งที่เป็นลุ่มน้ำที่มีขนาดใหญ่กว่าลุ่มน้ำคำมาก เพราะไม่มีที่ราบลุ่มให้ปลูกข้าว เช่นที่บ้านสบกก สภาพพื้นที่เป็นพื้นที่ป่ง เป็นป่าหญ้าเสียมาก เหมาะกับการปลูกยาสูบมากกว่า

เมื่อก่อนยังไม่มีการบุกเบิกหาที่นา ทางด้านริมขอบของหมู่บ้าน มีสภาพพื้นที่เป็นป่าดิบ การบุกเบิกที่นาในสมัยนั้น ก็ใช้จอบ ใช้เสียมขุด ดางเอา เลือกที่ที่เป็นลุ่ม คนสมัยก่อนเชื่อว่า ที่ที่มีดินแถมขึ้นสูง แสดงว่าเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ หลังจากนั้นก็นำเอาว่าใครจะเอาเท่าไร ไม่มีการแย่งกัน เมื่อก่อนยังไม่ได้กินน้ำเหมืองอาศัยกินน้ำน้ำฟ้า ดางหญ้าก็จะดางตอนก่อนน้ำจะท่วม พอทางเสร็จ น้ำหลากท่วมให้หญ้าเน่าไปเอง ขณะนั้นกำลังคนที่จะดางเอาได้คนละประมาณสิบกว่าไร่

ชุมชนแถบลุ่มน้ำคำ ตำบลศรีดอนมูล ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ “ยอง” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่เมืองยอง ประเทศสหภาพพม่าในปัจจุบัน และได้ถูกเจ้ากาวิละไปตีเมืองและอพยพมาอยู่เชียงใหม่ ลำพูน ในยุค “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2348 และส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตจังหวัดลำพูน การอพยพเข้ามาอยู่ในเขตตำบลศรีดอนมูลมาเป็นหลายระลอก และหลายสาย หลายกลุ่ม บางกลุ่มอพยพมากลำพูนโดยตรง บางสายอพยพจากลำพูน มาตั้งถิ่นฐานอยู่แถวตำบลจันจว้า (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอแม่จัน) และอพยพเข้ามาอยู่ในเขตตำบลศรีดอนมูลภายหลัง ในรายงานวิจัยเล่มนี้จะนำเสนอประวัติศาสตร์การก่อตั้งชุมชนของ 3 หมู่บ้าน ตามลำดับการก่อตั้งชุมชนก่อนหลัง โดยเริ่มจากบ้านศรีบุญยืน บ้านศรีดอนมูลและบ้านด้ายดังมีรายละเอียดดังนี้

1. บ้านศรีบุญยืน

บ้านศรีบุญยืน ก่อตั้งเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2465 มีบรรพบุรุษกลุ่มหนึ่งประมาณ 20 ครัวเรือน อพยพมาจากเมืองลำพูน เป็นคนเชื้อสาย “ยอง” โดยเดินทางมาด้วยล้อเกวียนเทียมวัว รวมระยะเดินทางจากเมืองลำพูนถึงเมืองเชียงแสน ใช้เวลาประมาณเดือนเศษ ช่วงระยะที่เดินทางนั้นก็ได้นหยุดพักอาศัยค้างคืนค้างแรมมาโดยตลอดค้ำไหนดอนนั้น จนมาถึงจุดหนึ่งที่ทุกครัวเรือนคิดจะเอาเป็นที่อยู่อาศัย ที่จุดนั้นปัจจุบันก็คือ บ้านแม่คำน้ำลัด หมู่ที่ 3 ต.จันจว้า อ.แม่จัน ทุกครัวเรือนมาหยุดตรงนี้ก็เพราะว่ามีแม่น้ำขวางกั้น คือแม่น้ำคำอาศัยอยู่ได้ประมาณ 2 ปีก็มีหลายคนต่างก็อยากข้ามน้ำมาดูกว่า ที่ฝั่งนี้จะมีคามอุดมสมบูรณ์หรือไม่อย่างไร นายสม สมนาศักดิ์ จึงว่ายนน้ำข้ามมาดู หลังจากข้ามมาดูสถานที่แล้ว ก็กลับไปปรึกษากันว่ามีใครที่สนใจไปสร้างหลักปักฐานบ้างก็มีประมาณ 7 ครัวเรือนแรกที่สนใจที่จะมาตั้งหลักแหล่งที่อยู่ออาศัยใหม่ ประกอบด้วย

1. นายสม-นางนาง	สมนาศักดิ์
2. นายจันทร์-นางคำ	สมนาศักดิ์
3. นายดี-นางดี	สมนาศักดิ์
4. นายปัน-นางคำ	สมนาศักดิ์
5. นายมูล-นางยอด	สุ่มขยา
6. นายปัน-นางบัว	สมนาศักดิ์
7. นายแก้ว-นางดี	แก้วศักดิ์

โดยทั้ง 7 ครอบครัวได้ทำการจับจองที่ดินที่ตั้งบ้านเป็นของตนเองๆ ได้ตามกำลังความสามารถของแต่ละคนในขณะนั้น หลายปีต่อก็มีญาติที่อยู่เมืองลำพูนต่างรู้ข่าวคราวว่าญาติพี่น้องมีหลักแหล่งในที่อุดมสมบูรณ์ก็อพยพตามมา ครัวเรือนและประชากรก็เพิ่มมากขึ้น

ในช่วงปี พ.ศ. 2465 ยังไม่มีชื่อหมู่บ้าน และมีอีกชุมชนหนึ่งอยู่ทางฝั่งเดียวกัน เรียกว่า “บ้านท่าล้อ (เกวียน)” มีประมาณ 10 ครัวเรือน ในช่วงที่ครัวเรือนทั้งสองฝั่งแม่น้ำคำ มีกิจกรรมหรืองานทำบุญทางศาสนา ก็จะไปร่วมกันที่วัดหลวง หรือวัดแม่คำน้ำลัด ได้มีผู้เฒ่าผู้แก่ที่พอจำความได้เล่าให้ฟังว่า ในช่วงเริ่มแรกเดิมที่มาอยู่นั้นบริเวณย่านแถวนี้จะเป็นป่าพงดงดิบ หนาทึบ มีทั้งสัตว์ป่าน้อยใหญ่เต็มพื้นที่ ทุกคนต้องคอยระมัดระวังตลอดเวลา และต่อมาทั้ง 2 ชุมชน ได้ปรึกษารื้อกันถึงเรื่องสถานที่ประกอบเกี่ยวกับศาสนากิจประจำหมู่บ้าน เนื่องจากที่ผ่านมาทั้งสองชุมชน ทุกปีจะต้องทำบุญที่วัดหลวง คือ วัดแม่คำน้ำลัด ทั้งสองชุมชนได้ตกลงกันที่จะสร้างวัดแห่งใหม่

ในปีพ.ศ. 2475 ซึ่งได้มีครอบครัวเพิ่มประมาณ 40 ครัวเรือน ก็ได้ช่วยกันจับจองที่ดินซึ่งเป็นป่าอยู่ไว้เป็นของวัด แล้วทุกคนก็ช่วยกันสร้างกุฏิขึ้นหลังหนึ่ง หลังจากกุฏิเสร็จ ชาวบ้านก็ไปขอนิมิตต์ หลวงปู่จันทร์ กาวีโล (ตุลัจจันทร์ กาวีโล) มาอยู่วัดและได้ตั้งชื่อวัดนี้ว่า “วัดน้อย” เพราะได้แยกจากหลวง คือวัดบ้านแม่คำน้ำลัดในสมัยนั้น ต่อมาตุลัจจันทร์ กาวีโล ก็เป็นผู้นำศรัทธาปฏิบัติพัฒนาวัด จึงได้พบกับหลุมเก่าแก่หลุมหนึ่ง กว้างประมาณครึ่งเมตร จึงช่วยกันขุดเพื่อเอาเป็นบ่อน้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภคให้กับวัด พอขุดลึกลงไปประมาณ 2 เมตร ก็พบก้อนดินจี๋(อิฐ) ใบรามเก่าแก่ วัดได้กว้าง 8 นิ้ว ยาว 16 นิ้ว หนา 4 นิ้ว บนก้อนอิฐได้ปรากฏอักษรเป็นตัวหนังสือพื้นเมืองล้านนาโบราณ แปลเป็นภาษาไทยว่า “สถิบุญยีน” ทุกคนต่างก็มีปิตินดี และเป็นนิมิตหมายอันดียิ่ง จึงตั้งชื่อวัดใหม่ขึ้นว่า “วัดศรีบุญยีน” และเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน ตั้งแต่นั้นมา เป็นหมู่ที่ 10 ต.ป่าสัก กิ่งอ.เชียงแสน และต่อมาทั้ง 2 หมู่บ้านได้รวบรวมหมู่บ้านเป็นหมู่บ้านเดียวกัน เมื่อปี พ.ศ. 2488 และได้มีครัวเรือนย้ายมาประมาณ 40 ครัวเรือน

ผู้ใหญ่บ้านศรีบุญยีนในยุคแรกมีอยู่ 2 หมู่บ้าน คือ บ้านท่าล้อ มีผู้ใหญ่บ้านคนแรก คือ นายมา กิระบรรณ และบ้านศรีบุญยีน มีนายมูล สุ่มขยา เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรก

2. บ้านศรีคอนมูล (บ้านป่าถ่อน)

จากคำบอกเล่าของอ้ายสือ ดงปาลี อายุ 82 ปี เริ่มต้นในพื้นที่บ้านป่าถ่อนได้มีชนเผ่าไทใหญ่ (เงี้ยว) และชาวบ้านพื้นเมืองที่อพยพมาจากถิ่นใกล้เคียง มาตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำคำ ตั้งชื่อบ้านว่า “บ้านท่ามะแะ” กระจายกันอยู่เป็นหย่อมๆ และเพิ่มจำนวนขึ้นเป็นลำดับ มีการสร้างวัด เพื่อใช้เป็นที่พักพิงทางพุทธศาสนาชื่อ “วัดสบ่าง” เนื่องจากตั้งอยู่ตรงปากแม่น้ำห่าง มีผู้ใหญ่บ้านชื่อพ่อหลวงหนานปัน กันแก้ว และมีพ่ออ้ายตัน โกแสนตอ เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ชุมชนบ้านท่ามะแะ ยุคบุกเบิก ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 มีครัวเรือนประมาณ 20 ครัวเรือน ก่อนที่บ้านป่าถ่อนจะมีครัวเรือน ณ ปัจจุบัน ชุมชนแห่งนี้ใช้ชื่อว่า “บ้านท่ามะแะ” โดยมีพ่อหนานปัน กันแก้ว เป็นผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 7 ต.ป่าสักน้อย กิ่งอำเภอเชียงแสน จ.เชียงราย จากการบอกเล่า นายเค็ด แผล่งกาศ (72 ปี) ซึ่งเป็นญาติของพ่อหลวงปัน กันแก้ว เท่าที่จำความได้มีครอบครัว ดังนี้

1. พ่อหลวงปัน-แม่หลวงสุกันทา	กันแก้ว
2. พ่ออ้ายหนานพรม-แม่อ้ายแสง	โกแสนตอ
3. พ่ออ้ายหมื่น-แม่อ้ายนาง	โกแสนตอ
4. พ่ออ้ายสง่างหลวง-แม่หนู่ม	(ไม่ทราบนามสกุล)

5. พ่ออุ้ยสา่งสาม-แม่อุ้ยดี	(ไม่ทราบนามสกุล)
6. พ่อน้อยดา-แม่อุ้ยใส	เชียงรุ่ง
7. พ่ออุ้ยแก้ว-แม่บัน	นันทะชัย
8. พ่อหนานเงาะ	(ไม่ทราบนามสกุล)
9. พ่อน้อยปุด	(ไม่ทราบนามสกุล)
10. พ่ออุ้ยอุ่น	(ไม่ทราบนามสกุล)
11. พ่อน้อยทาแจ้	(ไม่ทราบนามสกุล)
12. พ่อน้อยมูล-แม่แก้ว	แหล่งกาศ
13. พ่อน้อยตัน-แม่อุ้ยเขียว	โกแสนตอ

ต่อมาได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 พ่อหลวงได้ไปสงคราม ณ เมืองเชียงตุง ระหว่าง พ.ศ.2484-2486 ในระยะสงครามชุมชนบ้านท่ามะแะ ได้ถูกลุมหลบภัยแทบทุกครัวเรือน เมื่อสงครามยุติลง พ่อหลวงบิน กันแก้ว ได้อพยพไปอยู่บ้านหนองปลาสะเด็ด ในราว พ.ศ. 2486 ตั้งแต่นั้นมา บ้านท่ามะแะและบ้านป่าด่อนได้รวมกันเป็นบ้านป่าด่อนตั้งแต่นั้นมา

ส่วนประวัติของคนกลุ่ม “ยอง” ในบ้านป่าด่อน จากคำบอกเล่าของพ่ออุ้ยลือ ดงปาลี เล่าว่าอีกว่าบรรพบุรุษของท่านได้อพยพมาจากลำพูน-เชียงใหม่ เป็นเชื้อสาย “ยอง” มาอยู่บ้านดง (ห่างจากบ้านศรีดอนมูลประมาณ 20 กิโลเมตร) ตำบลจันจว้า อำเภอแม่จัน ตั้งแต่พ่ออุ้ยลือยังไม่เกิด ต่อมาที่บ้านดงมีคนมาอยู่มากขึ้น ทำให้ที่ทำกินเริ่มคับแคบลง พ่อหลวงมา ดงปาลี ผู้เป็นบิดา จึงชักชวนเพื่อนบ้านเดินทางมาสำรวจที่ป่าแถวบ้านป่าด่อนในปัจจุบัน และได้มาจับจองแผ้วถาง บุกเบิก จนได้พื้นที่พอสมควรแก่การเพาะปลูกและสร้างบ้านได้ จึงพาครอบครัวอพยพมาจากหมู่บ้านดง เมื่อ พ.ศ. 2472 ขณะนั้นพ่ออุ้ยลือ อายุได้ประมาณ 6 ปี เพื่อนบ้านที่อพยพมาด้วยกันมีดังนี้ ครอบครัวแม่อุ้ยอุ่น จันทาพูน ครอบครัวแม่อุ้ยดวง จันทาพูน ครอบครัวแม่อุ้ยนาง ร่องหาญแก้ว ครอบครัวพ่ออุ้ยอินใจ ครอบครัวพ่ออุ้ยหนานทา กันทะดง ครอบครัวพ่ออุ้ยสม แม่อุ้ยตุ้มมา จันทาพูน และครอบครัวพ่อหลวงมา ดงปาลี รวมเป็น 7 ครอบครัว อาศัยอยู่ในละแวกเดียวกัน (ขึ้นไปทางทิศเหนือของบ้านท่ามะแะ) พร้อมกันนั้นก็ได้บุกเบิกพื้นที่ทำกินขยายต่อไปทางทิศตะวันตกอีกเรื่อยๆ จนได้พื้นที่นาซึ่งยังมีอยู่และให้ทำมาหากินจนถึงปัจจุบันนี้

ต่อมาเมื่อผู้คนเริ่มเข้ามาอยู่มากขึ้นหลายครอบครัว ซึ่งส่วนใหญ่จะอพยพมาจากจังหวัดลำพูน และจังหวัดเชียงใหม่ ชุมชนเริ่มหนาแน่นขึ้น จึงมีการสร้างวัด โดยการบูรณะวัดเก่า ซึ่งยังมีร่องรอยโบราณสถานเหลืออยู่ และตั้งชื่อวัดแห่งนี้ว่า “วัดป่าด่อน” ตามชื่อหมู่บ้าน เนื่องจากมีต้นด่อนขึ้นอยู่มากมาย ต่อมาได้มีการขุดพบซากดินจี้ (อิฐ) ในบริเวณวัดเก่ามีอักษรตัวเมืองจารึกอยู่บนก้อนอิฐว่า “สลิดอนมูล” ภายหลังจึงได้ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านศรีดอนมูล” ตามชื่อที่พบในดินจี้ตั้งแต่นั้นมา

3. บ้านค้า

ในระยะเริ่มแรกของการก่อตั้งชุมชนนั้นได้มีชาวบ้านที่ก่อตั้งหมู่บ้านก่อนหลายหมู่บ้านแถบลุ่มน้ำจัน เช่น บ้านใหม่โละได้ข้ามลำน้ำคำผ่านไปหาปลาที่ลำน้ำมะซึ่งเป็นบริเวณที่มีปลาชุมมาก จนกระทั่งมี พ่อต๊อบ ได้เห็นบริเวณที่ราบลุ่มติดลำน้ำคำมีความเหมาะสมสำหรับการทำนา จึงนำความไปบอกกล่าวแก่คนในหมู่บ้านใหม่โละ ต่อมาเมื่อพ่อปา น้อยหมอและพ่อสม น้อยหมอ สองพี่น้อง ชวนกันมาหาที่ทำกิน ทำนา ได้พบว่าบริเวณติดน้ำคำทางทิศตะวันออก มีลักษณะเป็นคังน้ำและมีต้นดอกด้ายหางหมา ขึ้นเต็มไปหมดเหมาะสำหรับการทำนาจึงชักชวนญาติพี่น้องมาตั้งหลักแหล่งบริเวณบ้านโห่ง (ปือกวันออก) เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2476 ในขณะเดียวกันนั้นก็มีคนอีก 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนที่อพยพมาจากบ้านกิ้วพร้าว อำเภอแม่จัน ได้แก่ กลุ่มพ่อฮ้อยยวง บังคมเนตร พ่อน้อยเงา และพ่อมูล เรียกว่าปือกวันตกต่อมาผู้คนจึงทยอยกันอพยพมาอยู่เพิ่มขึ้นจนสามารถจัดตั้งเป็นหมู่บ้านได้ ยุครวมปือก หลังจากมีการอพยพมาอยู่เพิ่มขึ้น ปือกบ้านกิ้วพร้าว (หมู่ที่ 2 ในปัจจุบัน) และปือกบ้านโห่ง (หมู่ที่ 3) จึงมารวมกัน ส่วนปือกวันตกก็อยู่อีกกลุ่มหนึ่ง (หมู่ที่ 1 ในปัจจุบัน) อยู่ในเขตการปกครองของอำเภอแม่สาย

ลักษณะการปกครอง ในระยะเริ่มแรก เป็นลักษณะเครือญาติที่อพยพติดตามกันมา มีความเป็นอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกัน จนกระทั่งพ่อหลวงปา น้อยหมอ ได้เห็นประโยชน์จากลำน้ำคำจึงได้สร้างฝายร่องธาตุและพัฒนาเหมืองฝายโดยใช้กำลังคน มีวิธีการปันน้ำ ในการขุดลำเหมือง ใช้ไม้มอก (ไม้ที่กำหนดขนาด) แบ่งตามความกว้างประมาณ 2 ศอก ส่วนความยาวเป็นไปตามขนาดของพื้นที่นา ของใครของมัน จนกระทั่งชุมชนใกล้เคียงเช่น บ้านป่าถ่อน ซึ่งแต่เดิมทำนาแบบต้องอาศัยฝน (น่าน้ำฟ้า) เห็นประโยชน์จากลำน้ำคำในการทำเกษตรจึงได้ทำการขุดลำเหมืองจากน้ำคำเข้าสู่พื้นที่ของตนและสร้างฝาย บริเวณนาหนองน้อย ใกล้กับบ้านศรีบุญยืน ต่อมาลำน้ำคำเปลี่ยนเส้นทางเดิน ชุมชนป่าถ่อนจึงขยับฝายขึ้นมา 3 ครั้ง ทำให้ปิดกั้นขวางทางเดินของลำน้ำคำ น้ำคำจึงท่วมไร่นาของชุมชน บ้านค้า ทำให้เกิดข้อบาดหมางกัน ตั้งแต่นั้นมา ส่วนบ้านป่าถ่อยและสันตันธงก็ได้ขอร่วมปันน้ำขุดลำเหมืองเพื่อการเกษตรเช่นเดียวกัน โดยการปันขึ้นต้นไม้สูงเพื่อวางแผนและกำหนดทิศทางเส้นทางของการขุดลำเหมืองเข้าสู่ไร่นาของตน

ในระยะเริ่มแรกนั้นชุมชนบ้านค้ายังไม่มีวัด ต้องเดินทางไปประกอบพิธีและทำบุญที่วัดสันธาตุ (ศรีโคมคำ) โดยมีพระครูบ้านหลวงได้มาเห็นซากปรักหักพัง เจดีย์เก่าที่วัดสันธาตุ จึงได้ร่วมกับชาวบ้านสร้างวัดสันธาตุขึ้น จนต่อมามีคนมาอยู่มากขึ้นชุมชนบ้านค้าจึงทำการสร้างวัดของตนขึ้นมาใหม่ ชื่อว่า วัดบ้านค้ายธรรมประสิทธิ์วิทยาราม (พระครูสิงห์ เจ้าอาวาสวัดศรีบุญเรือง เป็นผู้ตั้งชื่อให้) เมื่อปี พ.ศ. 2481

การคมนาคมในสมัยก่อนเป็นไปอย่างยากลำบากเนื่องจากไม่มีถนน ถ้าจะไปแลกเปลี่ยนข้าวของเครื่องใช้กับชุมชนอื่นต้องเดินลัดป่าพงไป หรือจะกลับไปเยี่ยมญาติที่บ้านใหม่จะต้องใช้วิธีเดินลุยข้ามน้ำไปโดยใช้เชือกผูกกับต้นไม้ที่อยู่ 2 ฝั่งของลำน้ำคำแล้วนำไม้ไผ่ที่เจาะรูตรงกลาง สอดเชือกผ่านกลางปล้องไม้ไผ่ เวลาเดินรูจะกระบอก เชือกจะได้ไม่บาดมือ มีการสร้าง ขัวโหวหรือสะพานไม้ไผ่บ้าง ต่อมาเมื่อมีการปลูกข้าวมาก ชุมชนมีความหนาแน่นมากขึ้น การปลูกข้าวจึงเป็นไปเพื่อการค้ามากขึ้นโดยจะบรรทุกเกวียนเดินลัดลำน้ำคำ (ช่วงฤดูแล้ง) เมื่อมีความต้องการในการใช้ประโยชน์จากสะพานมากขึ้น บริเวณก่อนจะถึงบ้านสันธาตุมีต้นไม้สักขึ้นมาก พ่อหลวงปา น้อยหมอ และลูกบ้านจึงช่วยกันตัดไม้สักมาสร้างสะพาน โดยเลี่ยมปลายต้นไม้สักเพื่อ

ตอกลงในแม่น้ำใช้คนดึงเชือกและใช้ค้อนหน้าแวนตอกแล้วจึงเลื่อยไม้สักเป็นแผ่นพื้นสะพานส่วนถนนพหลวง
ปาและครุฑำรงและลูกบ้านช่วยกันพัฒนาตัดแบ่งถนนเพื่อเดินไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนกัน

ต่อมามีพ่อประยูร มั่งคั่ง ที่เดินทางจากจังหวัดแพร่ มาอยู่บ้านใหม่โละได้แต่งงานกับน้องของพหลวง
ปา และอพยพติดตามมาอยู่บ้านด้วย จากนั้นจึงมีผู้คนย้ายเข้าตั้งถิ่นฐานกันเรื่อย ๆ

เกร็ดเล็กเกร็ดน้อยเกี่ยวกับการตั้งนามสกุลหลังจากมีพระราชบัญญัติการตั้งนามสกุล “น้อยหมอล” มา
จาก พ่อน้อยใจ บิดาของพหลวงปา ซึ่งเป็นหมอพื้นบ้าน

“จับใจนาย” มาจากคำว่า “แล้วแต่เจ้านาย”

การปกครอง

1. บ้านศรีบุญอิน

ทำเนียบผู้ใหญ่บ้านศรีบุญอิน ยุคแรก มีอยู่ 2 หมู่บ้าน คือบ้านทุ่ง มีผู้ใหญ่บ้าน คือ

1. นายมา ภิระบรรณ
2. นายแก้ว ภิระบรรณ
3. นายสิริ ตีมาลา
4. นายตุ้ย เตมีศักดิ์

ทำเนียบผู้ใหญ่บ้านศรีบุญอิน (หลังจากรวมกัน 2 หมู่บ้าน)

1. นายมูล สุมัยยา
2. นายจันทร์แก้ว สุริยะศักดิ์
3. นายมา คำเมืองสา
4. นายตีบ เตมีศักดิ์
5. นายมา คำเมืองสา
6. นายปัญญา ตีมาลา พ.ศ. 2512-2518
7. นายเจริญ ยาวิชัย พ.ศ. 2548-2531
8. นายสัมฤทธิ์ เตมีศักดิ์ พ.ศ.2531-2537
9. นายอุทัย คำธรา พ.ศ.2537-2541
10. นายสัมฤทธิ์ เตมีศักดิ์ พ.ศ.254-2545
11. นายจันทร์ สมนาศักดิ์ พ.ศ.2545 - ปัจจุบัน

2. บ้านศรีคอนมูล

ทำเนียบผู้ใหญ่บ้านศรีคอนมูล

1. นายมา ดงปาลี พ.ศ. 2478-2481
2. นายอินตา กันทะดง พ.ศ. 2482-2516 (ระยะเวลา 34 ปี)
3. นายหมื่น ไชยปัญญา พ.ศ. 2517-2519
4. นายก่องคำ แอนฟ้า พ.ศ. 2519 -2520
5. นายสมบุญณ์ ยั่งยืน พ.ศ. 2521 -2522

6. นายสุนทร	กันทะตง	พ.ศ. 2522 -2526
7. นายสมบุญ	ราชคม	พ.ศ. 2537-ปัจจุบันดำรงแห่งกำนันตำบลศรีดอนมูล

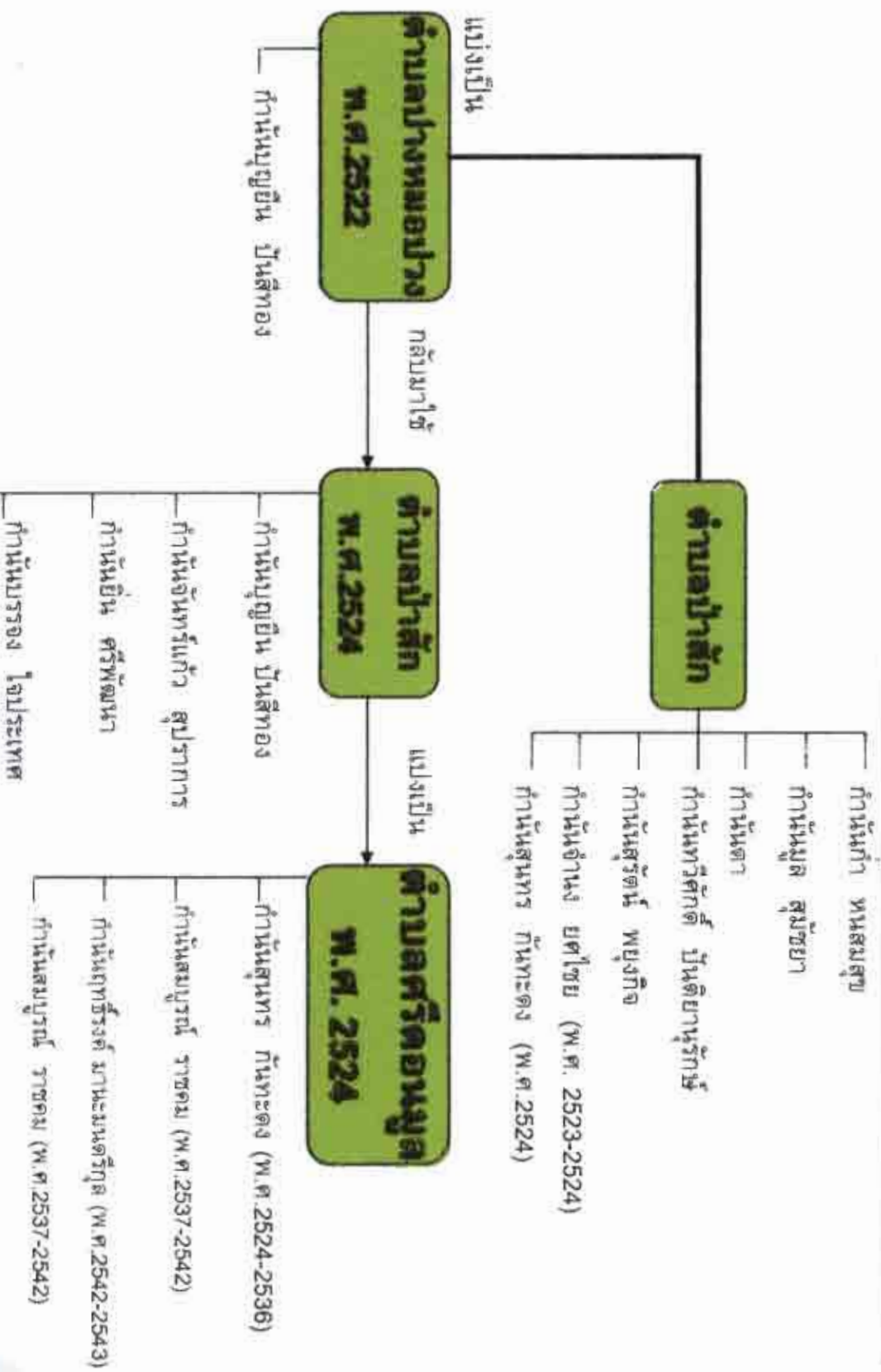
บ้านศรีดอนมูลได้แยกออกเป็น 3 หมู่บ้านคือ หมู่ที่ 9 หมู่ที่ 12 และหมู่ที่ 13 โดยแบ่งแยกเป็นหมู่ที่ 12 เมื่อวันที่ 15 กันยายน 2543 มีนายประเสริฐ จันทร์ฟอง เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรกตั้งแต่ พ.ศ.2543 – พ.ศ.2548 คนที่ 2 คือนายสำราญ ปินตานา ตั้งแต่ พ.ศ.2548 – ปัจจุบัน และแยกเป็นหมู่ที่ 13 เมื่อปีวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2547 มีนายอินคำ วันตานา เป็นผู้ใหญ่บ้าน

3. บ้านด้าย

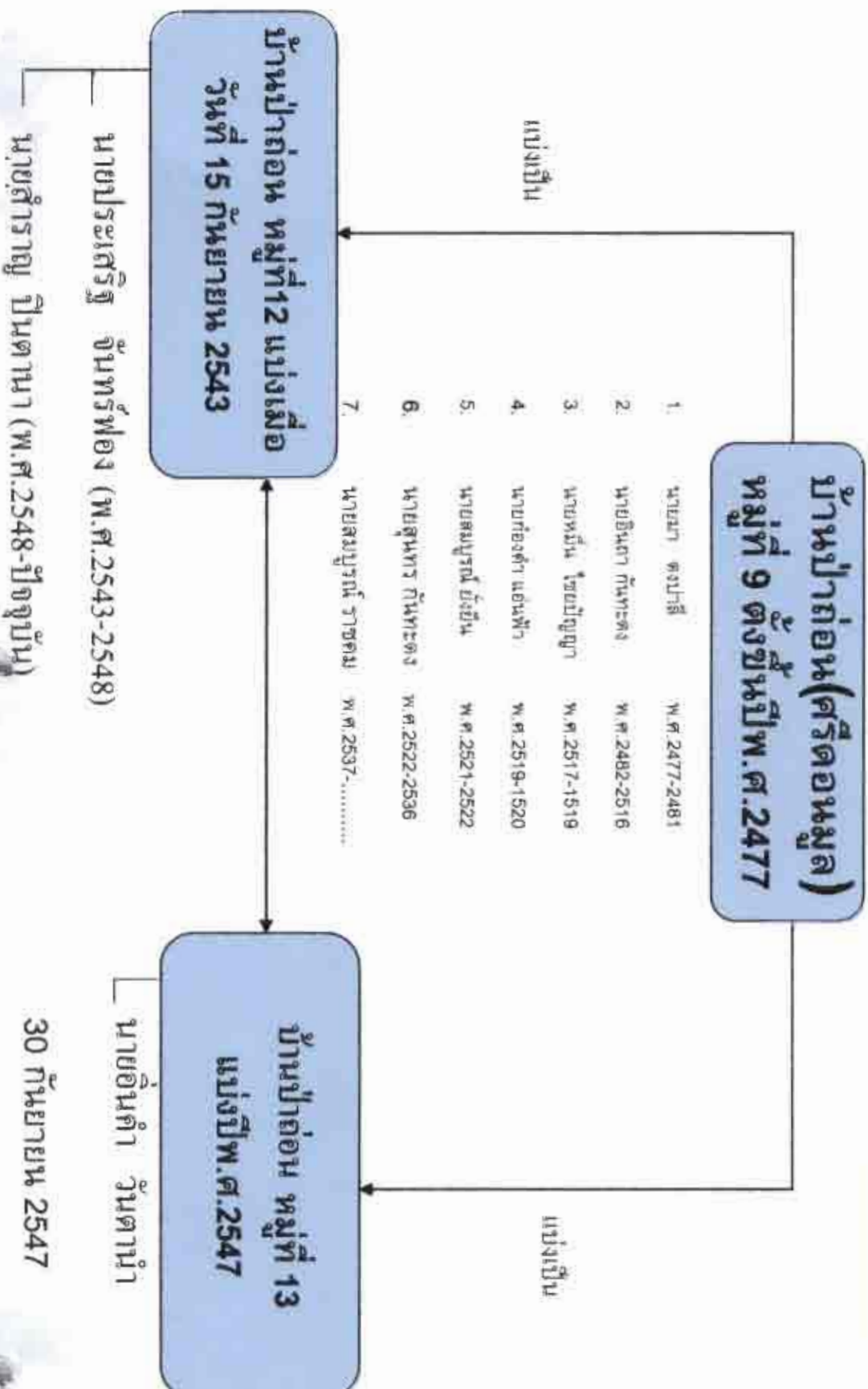
ทำเนียบผู้ใหญ่อำเภอ

1. นายคำปา	น้อยหมอ	พ.ศ. 2476 - 2512
2. นายประยูร	มั่งคั่ง	พ.ศ. 2512 - 2520
3. นายผาย	ปิ่นชัย	พ.ศ. 2520 - 2521
4. นายบุญมี	นาหมู	พ.ศ. 2521 - 2534
5. นายถวิล	ปิ่นชัย	พ.ศ. 2534 - 2538
6. นายอนันต์	เดมิศักดิ์	พ.ศ. 2538 - 2544
7. นายประถม	วงศ์ธรรมศรี	พ.ศ. 2544 - ปัจจุบัน

ผังแบ่งตำบลและทำเนียบกำนัน ตำบลป่าสัก ตำบลปางหมอแพง ตำบลศรีดอนมูล

ผังการแบ่งบ้านป่าก่อน(ศรีคออนมูล) และทำเนียบผู้ใหญ่บ้าน
หมู่ที่ 9 หมู่ที่ 12 หมู่ที่ 13

การศึกษา

1. การศึกษานานครุณยอิน

ประวัติการก่อสร้างโรงเรียนบ้านครุณยอินสร้างเมื่อ ปี พ.ศ.2485 เดิมชื่อว่าโรงเรียนประชาบาล ตั้งอยู่บ้านเลขที่ 10 ต.ศรีดอนมูล อ.เชียงแสน จ.เชียงราย เปิดสอนครั้งแรกที่วัดบ้านครุณยอิน เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2485 ชื่อ "โรงเรียนประชาบาล" โดยมีนายคำสุข สมณศักดิ์ รักษาการในตำแหน่ง ครูใหญ่ พ.ศ. 2491 ได้ย้ายมาตั้งสถานที่ปัจจุบัน โดยการนำ ของครูบาจันทร์ กาวีโล เจ้าอาวาสวัดครุณยอิน นายแก้ว ภีระบรรณ ผู้ใหญ่บ้าน และนายจันทร์ สมณศักดิ์ ครูใหญ่ได้เปลี่ยนชื่อเป็น"โรงเรียนบ้านครุณยอิน (จันทโรตธมาศ)" พ.ศ. 2502 ได้เริ่มก่อสร้างอาคารเรียน ขึ้นประถมศึกษาปีที่ 1 โดยราษฎรร่วมกันบริจาคเงินมอบให้แก่ทางราชการ เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2508 มีนายชูสง่า ไชยพันธ์ ผู้ว่าราชการ นายสมบุญ พรหมเมศ เป็นผู้รับมอบ พ.ศ. 2512 สร้างอาคารไม้ พ.ศ. 2513 และบ้านพักครู พ.ศ. 2521 เปิดสอนในปี พ.ศ.2520 ต่อมาได้ยุบรวมกับโรงเรียนบ้านศรีดอนมูลเมื่อ ปี พ.ศ. 2543 เนื่องจากจำนวนนักเรียนน้อยลง จึงเหลืออาคารใช้ประโยชน์กิจกรรมอื่นๆ ในชุมชน

2. การศึกษานานศรีดอนมูล

ก่อนที่จะมีการจัดตั้งโรงเรียนประชาบาล นั้นลูกหลานที่ตามพ่อแม่ย้ายถิ่นฐานมาอยู่ที่ใหม่ต้องออกโรงเรียนกลางคัน เมื่อมาอยู่ที่บ้านป่าก่อน ยังไม่มีโรงเรียนต้องเดินทางไปเรียนที่บ้านแม่คำหนองบัวให้จบ และมีการก่อตั้งโรงเรียนขึ้นเมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน 2492 มีชื่อว่าโรงเรียนประชาบาลป่าสัก 4 (ป่าก่อน) มีนายบุญมา กาวีวงศ์ รักษาการตำแหน่งครูใหญ่ และนายสวัสดิ์ เมืองสม เป็นครูผู้สอน โดยทำการเรียนการสอนที่ศาลาวัด ต่อมาได้พัฒนาและย้ายสถานที่จากศาลาวัดมาตั้งอยู่ที่ปัจจุบัน โดยสร้างโรงเรียนชั่วคราวหลังหนึ่ง มุงด้วยหญ้าคา ไม่มีฝาผนังแต่อย่างใด มีกระดานดำ โต๊ะ เก้าอี้ที่ต่อขึ้นเอง โดยผู้ปกครองนักเรียนหลากหลายรูปแบบตามแต่ความสามารถและมีมือของแต่ละคนส่วนอาคารถาวรสร้างเมื่อปี 2500 โดยชาวบ้านได้ช่วยกันบริจาคทรัพย์สร้างอาคารแบบตึกเสริมสามมุข ขนาด 4 ห้องเรียน สร้างเสร็จและทำพิธีเปิดอาคารเมื่อ ปี 2504 สอนตั้งแต่ชั้น ป.1-ป. 4 จนถึงปี 2513 ได้มีการขยายการศึกษาถึง ป. 7 และเริ่มสอน ป.5 เป็นปีแรก ในปี 2524 ได้มีการก่อสร้างอาคารเพิ่มเติมอีกหลายหลัง เนื่องจากได้รับอนุมัติให้เปิดการสอนระดับมัธยมศึกษา ในโครงการขยายโอกาสทางการศึกษาในปี 2534 จนถึงปัจจุบัน

ทำเนียบผู้บริหารโรงเรียนบ้านศรีดอนมูล

1. นายบุญมา	กาวีวงศ์	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2492 - พ.ศ.2495
2. นายสวัสดิ์	เมืองสม	รักษาการตำแหน่งครูใหญ่	พ.ศ. 2496 - 2499
3. นายปันแก้ว	สินทร	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2502 - 2518
4. นายอดุลย์	ไทยสวัสดิ์	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2518 - 2520
5. นายไกรเดช	กาวีวงศ์	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2520 - 2527
6. ว่าที่ร้อยตรีจรูญ	สุภารัตน์	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2527 - 2529
7. นายจาตุรงค์	กลั่นนุปลา	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2529 - 2530
8. นายปราโมทย์	สิทธิโรจน์	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2530 - 2540

9. นายทรงเดช	สิทธิประเสริฐ	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2540 - 2544
10. นายไกรเดช	กาวิวงศ์	ดำรงตำแหน่งในปี	พ.ศ.2544 - ปัจจุบัน

3. การศึกษาน้ำบ้านด้าย

ประวัติการศึกษาบ้านด้าย พ่อหลวงคำปา น้อยหมอ ได้เชิญชวนชาวบ้านสร้างโรงเรียนประจำหมู่บ้าน ชื่อว่า “โรงเรียนบ้านด้าย (ปา) ราษฎร์ดำรง” เมื่อปี พ.ศ. 2495

ทำเนียบผู้บริหารโรงเรียนบ้านด้าย

1. นายบุญมา	กาวิวงศ์	พ.ศ. 2495 -2510
2. นายสุภาพ	ไชยพันธ์	พ.ศ. 2510 -2531
3. นายบุญช่วย	ชมภูบาล	พ.ศ. 2531 - 2541
4. นายมงคล	สวาสดิพันธ์	พ.ศ. 2541 - 2547
5. นายวิหตุร	ลับปัญญา	พ.ศ. 2547 - ปัจจุบัน

การทำมาหากินในชุมชน

การทำมาหากินในชุมชนตำบลศรีดอนมูล ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกร คือทำนาและเพาะปลูกพืชไร่ โดยที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จะกล่าวถึงอาชีพที่สำคัญ 4 อาชีพ คือ การทอเสื่อกก การหาปลา การเลี้ยงวัวในพลอย และการทอดู่ง ส่วนเรื่องการทำนา ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชุมชนซึ่งมีความสัมพันธ์กับระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นระบบการจัดการน้ำของภูมิปัญญาท้องถิ่น จะกล่าวถึงอย่างละเอียดในตอนต่อไป

1. การทอเสื่อกก

ต้นกก นี้แต่เดิมนำมาจากทางตอนใต้ของจีน โดยพวก “ไตหย่า” ซึ่งเป็นชนชาติกลุ่มหนึ่ง จากเมืองคุนหมิง มณฑลยูนนาน แต่ถูกชาวจีนฮั่นกดขี่ข่มเหง รังแกตลอด เมื่อทนไม่ไหวจึงได้อพยพย้ายถิ่นมาตั้งอยู่เมืองเชียงรุ่ง ติดแม่น้ำโขง ส่วนหนึ่งได้ข้ามแม่น้ำโขงมาถึงอำเภอแม่สาย ที่ตำบลห้วยไคร้ และได้นำเข้าเหง้ากกมาปลูกด้วย จึงได้แพร่ขยายพันธุ์และทอเสื่อกกขายจึงเรียกว่า “เสื่อไตหย่า”

นางบัวคำ จันทิมา (43 ปี) ผู้ทอเสื่อกกบ้านด้ายได้เล่าเกี่ยวกับการทอเสื่อกกในตำบลศรีดอนมูลว่า มีการทอเป็นอาชีพ ในหมู่ 3 และ หมู่ 4 โดยได้นำพันธุ์มาเพาะปลูกเมื่อปี พ.ศ. 2519 และได้ทำเป็นอาชีพเสริมของชุมชน โดยจะมีผู้มารับซื้อถึงหมู่บ้าน เพราะเป็นของใช้ที่ทำจากวัสดุธรรมชาติและมีราคาถูกใช้กันแทบทุกครัวเรือน ปัจจุบันมีการนำมาแปรรูป เช่น จักสานทำกระบี่ เป้า หมวก ตะกร้า และอื่นๆ ออกจำหน่าย ในโครงการ 1 ตำบล 1 ผลิตภัณฑ์ ของรัฐบาลจึงเป็นอาชีพหนึ่งที่ทำรายได้ให้กับชุมชนที่นำสนอาชีพหนึ่ง

2. การจับปลา

เนื่องจากพื้นที่ราบแถบนี้เป็นที่นาเสียเป็นส่วนใหญ่ ตามลำเหมืองทุกสายและในท้องนาที่กว้างขวาง และมีน้ำไหลผ่านตลอดฤดูกาลทำนา จึงเป็นเหมือนบ่อเลี้ยงปลาโดยธรรมชาติ ปลาจะชุมชุมมาก ชาวบ้านจะหาปลาได้ตลอดทั้งปี หน้าฝนก็จะจับปลาในลำเหมือง ในทุ่งนา หมดฤดูทำนาก็จะจับปลาในแม่น้ำคำ ปลาที่พบมาก จะเป็นปลาพันธุ์พื้นบ้าน เช่น ปลาดุก ปลาช่อน ปลาสะเดิด ปลาขาว ปลาค้าว ปลากด ปลาแกด และปลาเล็กปลาน้อยมากมายที่ใช้ในการทำปลาร้า

เครื่องมือจับปลาในสมัยก่อนจะเป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านประดิษฐ์ขึ้นมาจากภูมิปัญญา เช่น ไซบัง ไซหัว หมู จ้ำ (ยอ) หิง (สวิง) แะะ¹ ตุ่ม ไซดักปลาโดยใช้เหยื่อล่อ เบ็ด ทั้งเบ็ดปัก และเบ็ดจ่อม (ตกเบ็ด) ปัจจุบันเนื่องจากชุมชนมีประชากรเพิ่มจำนวนมากขึ้นทำให้ปลาจากธรรมชาติไม่เพียงพอต่อการบริโภคในชุมชน เพราะมีการการใช้เครื่องมือที่ทันสมัยและทำลายพันธุ์ปลา สัตว์น้ำน้อยใหญ่อื่นๆ คือ การใช้ระเบิดและการซื้อตักด้วยไฟฟ้า ที่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายไปมาก จึงได้มีการขุดบ่อเลี้ยงปลาจากการแนะนำจากการประมงพันธุ์ปลาที่นิยมนำมาเลี้ยง ได้แก่ ปลาดุกกรัสเรีย ปลาดุกบักอูย ปลานิล ปลาหมอเทศ ปลาไน ปลาสวาย ปลาเยล็ด เป็นต้น

3. การเจียรในพลอย

เนื่องจากชุมชนชาวศรีดอนมูล ก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว การเพิ่มจำนวนของประชากรทำให้เกิดอาชีพใหม่ๆ ขึ้นในชุมชน เช่น อาชีพตัดเย็บเสื้อผ้า ร้านเสริมสวย ตัดผมชายหญิง และงานบริการอื่นๆ เกิดขึ้นในชุมชนหลายแห่ง ความเจริญทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างถนนลาดยางทำให้ถนนในชุมชนดีขึ้น มีการสัญจรเชื่อมโยงติดต่อถึงกันได้หลายทาง การไฟฟ้าส่วนภูมิภาคได้ขยายเขตการให้บริการถึงชุมชน เมื่อ พ.ศ. 2522 เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดอาชีพหลากหลายมากขึ้นในชุมชน เช่น การเจียรในพลอย ซึ่งช่วยสร้างรายได้ให้กับชุมชน โดยเฉพาะเยาวชนที่ขาดโอกาสในการศึกษาต่อระดับมัธยมศึกษาพอจบการศึกษาจากโรงเรียนระดับประถมศึกษาแล้ว ก็ได้อาชีพรับเจียรในพลอยนี้เป็นงานที่ช่วยลดปัญหาของเยาวชนในระดับหนึ่ง แต่ในปัจจุบันการขยายโอกาสทางการศึกษาภาคบังคับ 12 ปี และโครงการ “กองทุนกู้ยืมเพื่อการศึกษา” ของรัฐบาลเกิดขึ้น เยาวชนมีโอกาสมากขึ้น การรับจ้างเจียรในพลอยจึงมีแต่คนรุ่นเก่าที่มีครอบครัวแล้วเท่านั้นที่ยังทำอยู่ เด็กๆ สมัยนี้จะเข้าไปเรียนในโรงเรียนกันเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็เชื่อว่าอาชีพเจียรในพลอยจะหายไปจากชุมชน เพียงแต่ลดจำนวนสถานประกอบการลง ตามจำนวนแรงงานเท่านั้น

จากการให้ข้อมูลของคุณจำนงค์ ทราชมอ (49 ปี) เล่าว่าได้ไปเรียนวิชาเจียรในพลอยจากกรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2528 แล้วนำมาเผยแพร่ในชุมชนโดยรับสอนให้เด็กเยาวชน แล้วรับงานมาจากกรุงเทพฯ อีกส่วนหนึ่งซื้อวัตถุดิบแปรรูปแล้วส่งขายกับบริษัท สมาชิกจะได้ค่าแรงวันละ 90-120 บาท ต่อวัน

¹ รูปร่างคล้ายสวิงแต่สานด้วยไม้ไม่มีด้ามยาว ใช้ช้อนปลาในทุ่งนาเรียกว่า “การช้อนแะะ”

* ลาดเป็น ภาษาเหนือ หมายถึง เสือ

4. การทอตุ่ง : ศิลปะงานช่างฝีมือในชุมชน

“ตุ่ง” เป็นภาษาเหนือทางล้านนา หมายถึง “ธง” ในภาษาไทยภาคกลาง มีลักษณะเป็นผืนผ้าความยาว ลักษณะรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เป็นแถบยาว หรือสามเหลี่ยมก็มี เรียกว่า “จ้อ” หรือ “ช่อ” ทำด้วยผ้าหรือกระดาษ หรือวัสดุอื่นๆ เช่น ไม้ หรือโลหะ เช่น ตุ่งเหล็ก หรือตุ่งทอง (ทองเหลือง) ตุ่งเงิน ตุ่งคำ (ทองคำ) เป็นต้น ลักษณะการนำไปใช้งาน จะใช้แขวนห้อยลงมาตามความยาว โดยผูกส่วนที่เป็นหัวตุ่งติดกับปลายเสา เพื่อให้เกิดความสวยงาม เป็นสิริมงคล เพิ่มความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมนั้นๆ และใช้ถวายเป็นพุทธบูชา

ด้วยวิถีชีวิตของชาวเหนือ ผูกพันอยู่กับขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อตามบรรพบุรุษ การทอตุ่งก็เป็นประเพณีที่ถือปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่โบราณ การจัดงานบุญ งานประเพณี รวมทั้งพิธีกรรมตามความเชื่อต่างๆ จะมี “ตุ่ง” เป็นส่วนหนึ่งของพิธีเสมอ ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญที่จะขาดไปเสียมิได้ จึงเกิดอาชีพทำตุ่งขึ้น ในอดีตการทำตุ่งจะทำจากวัสดุธรรมชาติ เช่น ฝ้าย จากดอกฝ้ายนำมาปั่นเป็นเส้น ย้อมสี เพื่อให้เกิดความสวยงาม นำมาดักทอเป็นผืน แล้วตกแต่งริมตุ่งด้วยวัสดุธรรมชาติ เช่น ลูกเดือยป้า ก้านผักชี เรียกว่า “ตุ่งไหม” หรือ “ตุ่งชัย” ใช้สำหรับงานบุญ เช่น งานเฉลิมฉลอง สิ่งปลูกสร้างที่เป็นสาธารณะ เช่น โบสถ์ วิหาร ฯลฯ เมื่อก่อสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านจะจัดงาน “ปอยหลวง” เป็นการฉลองสมโภช ก่อนจะถวายไว้เป็นศาสนสมบัติ จะมีการ “ทานตุ่ง” และนำไปปักไว้โดยรอบๆ บริเวณงานนั้น เพื่อแสดงความปิติชื่นชมกับความสำเร็จที่ได้ร่วมแรงร่วมใจกันปลูกสร้างขึ้นมาด้วยความศรัทธา จนสำเร็จลุล่วง เมื่อถึงวันแห่ครัวตานเข้าวัด ก็จะใช้ตุ่งนำขบวนแห่ด้วย

ปัจจุบันศิลปะการทำตุ่งได้เปลี่ยนไป รวมทั้งวัตถุประสงค์ของการใช้ตุ่งด้วย มีการนำเอาวัสดุสมัยใหม่มาใช้ให้เข้ากับยุคสมัย และความสะดวกในการประดิษฐ์ เช่น การนำเอาเส้นไหมพรมมาใช้แทนฝ้ายธรรมชาติ เพราะไหมพรมจะมีสีสดสวย ทำจากเส้นใยสังเคราะห์ ไม่ฉุมน้ำ เมื่อถูกฝน และกระดาษเงินหรือกระดาษทอง ก็จะเป็นกระดาษที่ทำจากอลูมิเนียม ไม่ฉุมน้ำทำให้ทนต่อการใช้งานกลางแจ้ง จึงได้มีการนำไปใช้ในงานแห่ขบวนต่างๆ

ในพื้นที่ตำบลศรีดอนมูล “การทอตุ่ง” เป็นสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์และได้ยกระดับเป็น OTOP 4 ดาว จากการรื้อฟื้นและพัฒนาลวดลายการทอตุ่งของนางบัวคลี ฟูวัน เมื่อปี พ.ศ. 2535 ซึ่งประวัติการทำตุ่งในชุมชนศรีดอนมูลนี้เริ่มจาก แม่ฮ้อยคำวอล ไชยปัญญา หรือ แม่ฮ้อยน้อย กาวิวงศ์ ซึ่งเป็นญาติกันกับป้าบัวคลี ฟูวัน เป็นช่างทำงานฝีมือต่างๆ ที่ใช้นำไปถวายพระ เช่น หมอนอิง หมอนขวาน ขฎาที่ใช้สำหรับพิธีบวชลูกแก้ว แม่ฮ้อยน้อยได้เห็นรูปแบบการประดิษฐ์ตุ่งมาจากชาวไทใหญ่ จึงจำรูปแบบมาแล้วนำมาทำแล้วได้นำไปถวายวัดโดยนำไปผูกไว้ที่เสาวินารวัดศรีดอนมูลหรือวัดป่าด่อนในตอนนั้น วัสดุที่แม่ฮ้อยน้อยใช้ทำตุ่งมาจากวัสดุธรรมชาติ เป็นฝ้ายที่นำมาปั่นด้วยมือ ให้เป็นเส้นมาย้อมสี หรือหากไม่ย้อมสีใหม่ก็จะเป็นสีของฝ้ายเดิม ซึ่งเรียกว่า “ฝ้ายตุ่น” แล้วใช้ดอก หรือใบลานสอดให้เป็นลวดลาย ต่อมาได้พัฒนาเป็นดอกห่มกระดาษทองกระดาษเงินใช้กระดาษทองทากาวพับติดเป็นขอบเก็บริมตุ่ง

หลังจากที่แม่ฮ้อยน้อยเสียชีวิตไป เมื่ออายุประมาณ 80 ปี (ปี พ.ศ. 2535) ลูกหลาน ไม่มีใครสืบทอด มีเพียงแม่ฮ้อยเงา กาวิวงศ์ ซึ่งแม่ของป้าบัวคลี ฟูวัน นำรูปแบบมาทำต่อแต่ก็ทำได้เพียงลายเดียว คือ ลายปราสาท อย่างที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ป้าบัวคลีเห็นประกอบกับมีความสนใจ จากที่เคยเห็นที่เสาวินารวัดอยู่แล้วจึงนำมาลองทำดูแล้วทดลองประยุกต์ ดัดแปลงลวดลายเพิ่มเข้าไปอีก หลังจากนั้นจึงเพิ่มลาย จากเดิมที่มีเพียงลายปราสาท ข้างในปราสาทว่างโล่ง เป็นลวดลายดั้งเดิม เรียกว่า “ตุ่งปราสาท” ป้าบัวคลีจึงเพิ่มลายเข้าไปในตัวปราสาท เป็นพระพุทธรูปบ้าง พานพุ่มบ้าง ให้ดูมีชีวิตและสวยงามยิ่งขึ้น จากนั้นเมื่อเริ่มเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป มี

ผู้มาว่าจ้าง ให้ทำเป็นรูปสัตว์ต่างๆ เริ่มจากลายช้างที่ได้รับคำแนะนำจาก อาจารย์ถวัลย์ ดัชนี ให้ทำป้าบัวคลีได้ เห็นลายรูปช้างจากทางหน้าหนังสือพิมพ์เหมือนกับงานปักผ้าครอสติช แล้วมาลองวาดดูโดยการเรียนรู้จากหลักการเหมือนงาน Graphic design วาดเป็นลายลงบนสมุดกราฟทำเป็นช่องโป่ง ช่องทึบ แล้วลอกแบบลายมาลงไว้บนเส้นทอ ที่ซึ่งยืนไว้กับเครื่องทอ เรียกว่า “เส้นยืน” ใช้ไม้พันกระดาษเงินกระดาษทองเป็นตัวลวดที่ทำให้เกิดลวดลาย หลังจากนั้นจึงดัดแปลงเป็นช่างทอเครื่องกษัตริย์ เช่น ฉัตร พาน ดอกบัว อยู่บนหลังช้าง เป็นต้น เพิ่มลายเจดีย์ 12 นักชัฏ พระธาตุคอกยตุง พานพุ่ม และรูปขุ่มประตู่ เป็นต้น นอกนั้นจะเป็นลายหรือตราสัญลักษณ์ต่างๆ ตามที่ลูกค้าต้องการ และลาย 12 นักชัฏ เป็นลวดลายที่ได้รับความนิยมมากที่สุดและรับทำลวดลายร่วมสมัย เช่น ลายคำขวัญ ลายข้อความมงคลต่างๆ เช่น อยู่ดีมีสุข มั่งมีศรีสุข นำไปเป็นของขวัญในงานขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน เป็นต้น จนได้รับความนิยมเช่นกัน

มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นลูกค้าประจำ จะสั่งลายช่างทอ และลายพระธาตุคอกยตุง ในตอนแรกที่ทำได้ นำไปเสนอขายให้กับร้านค้าของมูลนิธิฯ แล้วได้รับการปฏิเสธเนื่องจากทางมูลนิธิฯไม่มั่นใจว่าจะขายได้หรือไม่ ให้ลองฝากขายไว้ก่อนแล้วค่อยมานับยอดดู ทำอย่างนี้อยู่ประมาณ 3 ปี ที่ฝากขาย พอขึ้นปีที่ 4 ทางมูลนิธิฯจึงสั่งเป็นสินค้าประจำ ไม่ต้องฝากขาย ปัจจุบันนี้สั่งทุกเดือน เนื่องจากลูกค้าเริ่มเป็นที่รู้จัก แล้วพอมีงานที่เกี่ยวกับจังหวัดจึงนำไปเสนอขาย เช่น งานรับเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ งานพิธีต่างๆ ซึ่งก็ได้รับความนิยมมาก กำลังการผลิตเริ่มไม่ทัน จึงชักชวนผู้ที่สนใจมารวมกลุ่มกันประมาณปี พ.ศ. 2540 ปัจจุบันรวมกลุ่มได้ 16 คน ซึ่งป้าบัวคลีเป็นผู้ถ่ายทอดเองตั้งแต่ขั้นตอนแรก และจากที่เคยเก็บริมตุงด้วยกระดาษเงินกระดาษทองก็เห็นว่าทำให้ช้า จึงคิดดัดแปลงนำผ้ามาเย็บด้วยเครื่องจักรเย็บผ้าแทน ซึ่งก็ทำให้งานรวดเร็วขึ้น ตกแต่งริมตุงด้วยอุบะที่ทำจากลูกเต๋อย ดอกไม้ประดิษฐ์ เป็นต้น เมื่อได้รับความนิยมในการนำไปใช้งานของหน่วยงานต่างๆ ป้าบัวคลีจึงคิดทำเป็นของขวัญของที่ระลึก โดยยอส่วนของตุงให้เล็กลงมา ประกอบกับทางจังหวัดกำลังจัดหาของที่ระลึกของจังหวัดที่เป็นเอกลักษณ์สอดคล้องกับคำขวัญจังหวัด ในสมัยผู้ว่าราชการจังหวัด ท่านวิจารณ์ ชัยนันท์ ป้าบัวคลีจึงนำเอาตุงลายปราสาทที่ทำเป็นอันเล็กไปเสนอแล้วได้รับการคัดเลือกให้ตุงเป็นของที่ระลึกที่แบ่งบอกถึงสัญลักษณ์ประจำจังหวัด และได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้นำเสนอของที่ระลึกประจำจังหวัดประเภทสิ่งจำลอง

นอกจากงานของทางจังหวัดที่นำตุงไปเป็นส่วนหนึ่งของพิธีแล้วนั้น ยังมีงานพิธีที่มีความสำคัญมาก เช่น งานพระราชพิธีการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี หรือ สมเด็จพระย่า ในวันที่ 18 กรกฎาคม ป้าบัวคลีจึงคิดทำตุงขึ้นมาเป็นสีแดงด้วยลวดลายที่บอกเล่าข้อมูลส่วนพระองค์ เช่น วัน เดือน ปี พระราชสมภพของพระองค์ และพระราชกรณียกิจต่างๆของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติ เช่น ทรงปลูกป่า เป็นต้น ตุงนี้รวมทั้งหมด 9 ห้อง² แล้วนำไปถวายให้ที่พระตำหนักคอกยตุงทางราชสำนักจึงนำไปประดิษฐ์ไว้ที่วังสระปทุม ที่กรุงเทพฯ เมื่อถึงวันพระราชพิธี ทางราชสำนักสั่งให้ทอเพิ่มขึ้นอีกเพื่อนำไปประดิษฐ์ไว้รอบๆ พระเมรุมาศ ซึ่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงคัดเลือกด้วยพระองค์เอง ในตอนนั้นได้มีตุงของชาวไทลื้อ และจากทางจังหวัดเชียงใหม่ส่งไปทางพระราชสำนักด้วย แต่ตุงของป้าบัวคลีก็ได้รับการคัดเลือกให้เข้าประกอบพิธีสำคัญนี้ ถือเป็นเกียรติประวัติอย่างยิ่ง

² ตุง 1 ห้อง คือส่วนที่เป็นช่อง 1 ช่อง 1 ถาย แล้วใช้วัสดุคันเป็นห้อง เพื่อทำถายอื่นในช่องถัดไป แล้วแต่ว่าตุงนั้นจะมีกี่ถาย หรือถายเดียว แต่ต้องการให้มีกี่ห้อง ก็จะเรียกตุงตามนั้น เช่น ตุง 5 ห้อง ตุง 9 ห้อง เป็นต้น

จากการรวมเป็นกลุ่มผู้ทอดงในปีพ.ศ. 2540 แล้ว ปัจจุบันมีแต่ผู้มีอายุแล้วที่มาทำร่วมกัน อาจขาดความต่อเนื่องการคิดลายใหม่ๆ อาจจะไม่มีการเป็นที่น่าสนใจว่าศิลปะการทอดงอาจจะไม่ได้รับการสนใจสืบทอดจากคนรุ่นใหม่เท่าไรนัก

กล่าวโดยสรุป ประวัติศาสตร์พัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนศรีดอนมูล จากที่ตั้งของชุมชน ที่ตั้งอยู่ในชัยภูมิที่ดี คือ ใกล้แม่น้ำ ป่าไม้ และภูเขา เหมาะสำหรับการตั้งถิ่นฐาน จึงมีกลุ่มคนต่าง ๆ เข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เรื่อยมาจนถึงสมัยพระเจ้าแสนภู สร้างเมืองเชียงแสนก็ปรากฏมีชุมชนโบราณแถบนี้ และทิ้งร้างไประยะหนึ่ง จนถึงในยุคปัจจุบันที่มีผู้คนอพยพมาสร้างชุมชนเมื่อประมาณ เกือบ 100 ปีที่ผ่านมา และได้สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ในชุมชนรวมถึงวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม เพื่อให้ชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข สมบูรณ์

3. ประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อของท้องถิ่น

ชาวบ้านตำบลศรีดอนมูลเป็น "ชาวยอง" กว่าร้อยละ 70 ของจำนวนประชากรทั้งหมดและส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน แม้จะมาจากต่างถิ่นหลายจังหวัดแต่ส่วนใหญ่ยังเป็นชาวล้านนา ฉะนั้นวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นจึงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจะผิดแผกไปบ้างบางขั้นตอนและวิธีดำเนินการแต่ก็น้อยมากและสามารถปรับตัวเข้าหากันได้อย่างกลมกลืน ทั้งด้านความเชื่อและการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ ตามเทศกาลในรอบปีหนึ่งจะมีงานประเพณีที่ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติต่อกันมาทุกๆ ปี ที่สำคัญ มีดังนี้

1.เดือนเจ็ด	เมษายน	ประเพณีปีใหม่เมือง(สงกรานต์)
2.เดือนแปดขึ้น 15 ค่ำ	พฤษภาคม	ประเพณีเดือนแปดเป็ง(วันวิสาขบูชา)
3.เดือนเก้าแรม 9 ค่ำ	มิถุนายน	ประเพณีเลี้ยงเลื้อบ้าน(ผีเสื้อบ้าน)
4.เดือนสิบขึ้น 15 ค่ำ	กรกฎาคม	วันเข้าพรรษา
5.เดือนสิบสองขึ้น 15 ค่ำ	กันยายน	วันเปรตพลี
6.เดือนเกียงขึ้น 15 ค่ำ	ตุลาคม	วันออกพรรษา(แรม 1 ค่ำดับบาตรเทโว)
7.เดือนยี่ขึ้น 15 ค่ำ	พฤศจิกายน	ประเพณียี่เป็งตั้งธรรมหลวง(ลอยกระทง)
8.เดือนสี่ขึ้น 15 ค่ำ	มกราคม	ตานข้าวใหม่
9.เดือนห้าขึ้น 15 ค่ำ	กุมภาพันธ์	วันมาฆบูชา, สงกรานต์, สืบชะตาหมู่บ้าน

งานประเพณีดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาของชาติอีกด้วย นอกจากงานประเพณีแล้วยังมีงานบุญอื่นที่ชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกันจัดขึ้น เช่น งานปอยหลวง งานบวชนาคหรือบรรพชาสามเณร งานตานก๋วยสลากภัต งานทอดกฐิน ทอดผ้าป่า และยังมีงานมงคลที่จัดขึ้นส่วนบุคคล เช่น งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ งานปอยข้าวสังข์ (งานบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย) โดยกำหนดงานตามความเหมาะสมกับโอกาสและความพร้อม แต่ก็อยู่ในช่วงเทศกาลนั้นๆ เช่น งานทอดกฐินจะทำหลังจากออกพรรษา 11 เดือนตั้งแต่เดือนเกียงแรม 1 ค่ำ ถึง เดือนยี่ขึ้น 15 ค่ำ ส่วนการทอดถวายผ้าป่านั้นสามารถทำได้ทุกฤดูกาลตลอดทั้งปี ส่วนงานแต่งงาน ขึ้นบ้านใหม่นิยมทำในเดือนคู่ประกอบกับการดูฤกษ์ยามหาวันดีคืนดีตามความเชื่อของแต่ละบุคคลและท้องถิ่น ต่อไปเป็นรายละเอียดการจัดกิจกรรมของแต่ละประเพณี

จะทำอย่างไร? ส่วนขนมหวานก็คือขนมจ็อก หรือ ขนมเทียน เหตุผลที่ทำขนมเทียนก็เพราะขนมชนิดนี้

1. งานสงกรานต์ "ป่าเวณียี่สิบเมือง"

พอย่างเข้าสู่เดือนเมษายนของทุกปีจะเป็นช่วงที่ทุกคนมีความสุขกันมาก เพราะเป็นช่วงว่างเว้นจากการทำไร่ทำนาถือว่าเป็นการ "พักร้อน" ของชาวบ้านก็คงจะไม่ผิดนัก อากาศร้อน ห้างฟ้าแจ่มใส แดดจ้า ในตอนกลางวันเป็นเดือนแห่งการเวียนมาบรรจบครบรอบปีใหม่ของชาวไทย โดยเฉพาะชาวล้านนาจะมีปฏิทินโดยเฉพาะเรียกว่า "หนังสือปีใหม่" จากการคำนวณตามตำราและคติความเชื่อ การนับศักราชแบบโบราณที่สืบทอดกันมาเมื่อไรไม่ปรากฏ ปีใหม่ของชาวไทย (เหนือ) จะมีวันสำคัญดังนี้

วันที่ 13 เมษายน เป็นวันมหาสงกรานต์เรียกว่า "วันสังขารล่อง" พอล่วงเช้าวันใหม่เราจะได้ยินเสียงจุดประทัด ยิ่งปืน จุดสะเป็ก (กระบอกไม้ไผ่บรรจุดินปืนหรือถ่านแก๊สเผาไฟเพื่อให้เกิดเสียงดัง) เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองต้อนรับปีใหม่เสียงดังสนั่นก้องไปทั่วหมู่บ้าน ผู้ใหญ่หรือผู้เฒ่า พ่อผู้ย แม่ผู้ย จะทำการเผาขะตั้งแต่เช้ามีดเล็กๆจะถูกหลอกให้ตื่นแต่เช้าเพื่อมาดักรอ "ปู่สังขาร" ซึ่งก็ไม่เคยมีใครตื่นทันเห็นกันสักรายผู้ใหญ่มักจะโทษว่าเพราะตื่นสายจึงไม่ทันได้เห็นกัน เป็นกลอุบายที่让孩子们ขึ้นมาช่วยกันทำความสะอาดบริเวณบ้าน ปิดกวาดเช็ดถูบ้านเป็นการใหญ่ เป็นการฝึกให้เด็กทำงานอย่างสนุกสนานและได้ประโยชน์อีกทางหนึ่งด้วย เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ถูกขนออกมาจากเรือนเพื่อซักตากแดดครั้งใหญ่ ทั้งมุ้งหมอน ที่นอน ถูกนำมาผึ่งแดดทุกครัวเรือนแล้วใช้ไม้เรียวตีฟลิกลงไปมาตีไปปากก็พร่ำวิงวอนขอให้สิ่งชั่วร้ายต่าง ทุกโรคภัย โรคภัย โรคภัย ภัยพิบัติต่างๆ ขอให้ห่างหายตกไปกับ "ปู่สังขาร" ในวันนี้ยามนี้แลฯ เชื่อกันว่า "ปู่สังขาร" นั้นมีตะกร้าใบใหญ่ห่อหุ้มมาบนบ่าเพื่อมารับเอาสิ่งเลวร้ายทั้งหลายไปทิ้งให้และจะมาปีละหน คือในวัน "สังขารล่อง" เท่านั้น นับว่าเป็นภูมิปัญญาของคนโบราณที่คิดกลอุบายให้ลูกหลานได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา เพราะคนสมัยก่อนไม่มีเครื่องซักผ้าเหมือนสมัยนี้ การซักผ้าห่มเครื่องนอน จึงเป็นเรื่องยากลำบากอยู่ไม่น้อยต้องนำไปซักที่เกาะทรายกลางแม่น้ำลำ และสิ่งชั่วร้ายต่างๆ นั่นก็คือฝุ่นละอองหรือคราบโคลนนั่นเอง

ในวันนี้ทุกคนจะได้ "สระเกล้าดำหัว" ด้วย "น้ำมันส้มป่อย" หรือมีชื่อเรียกแบบโบราณว่า "น้ำสุคันโรทกะ" คือการนำผักส้มป่อยเผาไฟให้เกรียมเล็กน้อยหักแช่น้ำ โรยเกสรดอกคำฝอย ดอกสารภีที่ตากแห้งแล้วใส่ลงไปด้วย น้ำที่ได้จะมีสีเหลืองอ่อนๆมีกลิ่นหอมละมุน ไม่มีขมมันแต่อย่างใด เพียงแต่ยกขันน้ำมันส้มป่อยขึ้นจบทีระแล้วอธิษฐานในใจขอให้เกิดแต่ความเป็นสิริมงคล ก็ถือว่าเป็นน้ำที่ให้คุณค่าทางจิตใจ ใช้ในโอกาสปีใหม่เมือง หรือในพิธีกรรมต่างๆจะมีน้ำมันส้มป่อยร่วมด้วยเสมอ การสระเกล้าดำหัวนั้นจะต้องงัดหน้าไปในทิศทางที่ออกในหนังสือปีใหม่ซึ่งแต่ละปีจะไม่เหมือนกันแล้วแต่การเสี่ยงทายของโหรผู้ทำนายว่าปีไหนจะให้หันหน้าไปทิศใด เมื่ออาบน้ำดำหัวแล้วให้เห็บดอกไม้ที่สระโดยใช้ดอกไม้ที่เป็นใหญ่สำหรับปีนั้นๆ เด็กๆหรือหนุ่มสาวก็จะเล่นสาดน้ำกันเป็นที่สนุกสนาน ในสมัยก่อนไม่มีน้ำประปาทุกบ้านจะมีบ่อน้ำใช้ทุกหลัง ถนนหนทางก็ไม่มีการวิ่งขวักไขว่เหมือนสมัยนี้ เด็กๆจึงได้เล่นสาดน้ำกันอย่างสนุกสนานไม่ต้องง้อกระวังอันตรายจากรถราหรืออุบัติเหตุ การสูญเสียชีวิต การสูญเสียทรัพย์สินจึงไม่เกิดขึ้นเหมือนปัจจุบันซึ่งนับวันจะทวีความรุนแรงขึ้นทุกปีจาก สถิติของกรมการขนส่งทางบกทุกปี ส่วนผู้ใหญ่ก็จะจัดหาสิ่งของที่จำเป็นที่จะต้องใช้ในการวันถัดไป มีการตักตวงกระดาดเพื่อปักเจดีย์ทรายใน "วันพญาวัน" เตรียมใบตองสำหรับห่อขนม "จ็อก" (ขนมเทียน) ดอกไม้ รูปเทียน ส้มป่อยและจัดซื้อหาสิ่งของที่จะนำไป "ดำหัว" ผู้เฒ่าผู้แก่ พ่อแม่ ญาติผู้ใหญ่ที่นับถือเพื่อขอพรอันเป็นธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

รุ่งขึ้นวันที่ 14 เป็น "วันเนา" หรือ "วันเนา" เป็นวันจัดเตรียมอาหารคาวหวานเพื่อถวายพระและ "ทานขันข้าว" เพื่อทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว อาหารที่นิยมทำกันในเทศกาลขึ้นปีใหม่ ส่วนมากจะทำหนึ่งไก่ ส่วนขนมคาวหวานก็คือขนมจ็อก หรือ ขนมเทียน เหตุผลที่ทำขนมเทียนก็เพราะขนมชนิดนี้

สามารถเก็บไว้ได้หลายวันไม่บูดง่ายโดนน้ำก็ไม่เสีย โดยทำจากแป้งข้าวเหนียวนวดกับน้ำหรือกะทิที่เป็นก้อน พอตีคามีไส้ทำด้วยมะพร้าวหูดคั่วกับน้ำตาลหรือน้ำอ้อยแล้วห่อด้วยใบตองที่ทาน้ำมันพืชแล้วเจียนให้เป็นรูป ตามเหลี่ยมเวลาห่อก็ขีดใบตองเป็นทรงกรวยแล้วนำแป้งที่ปั้นแล้วใส่ลงไปจนกรวย พับปิดปากกรวยให้แน่นก็จะ ได้ ห่อขนมเทียนรูปสามเหลี่ยมพีระ มิดจึงเรียกว่า “ขนมจ็อก” คำว่าจ็อกซึ่งแปลว่า การห่อด้วยใบตองแล้วพับ เป็นยอดแหลมหรือ “จ็อก” นั่นเอง

ในวันเนา นอกจากการเตรียมอาหารการกิน ให้เพียงพอในช่วงปีใหม่ ซึ่งจะหยุดนานถึง 3-4 วัน ตลาด บ้านศรีดอนมูลจึงคึกคักมากในช่วงนี้ ซึ่งจะมีการจับจ่ายซื้อของกันทั้งวัน ตกปาย หมู่มสวและเด็กๆ จะพากันไป ขนทรายเข้าวัด เพื่อก่อเจดีย์ทราย การขนทรายเข้าวัดนั้น เชื่อว่าเป็นการถวายทานเมตตารายเพื่อทดแทนจากการ ที่เราไปวัดในรอบปีหนึ่งๆ ดังหลายหน เมตตารายอาจจะติดเท้าเราออกมาจากวัด จึงต้องไปขนทรายคืนให้วัดเพื่อ เป็นการล้างบาปตามความเชื่อ และจะเตรียม “ต้นตุง” คือ ตุงกระดาษหลากสี ผูกติดกับกิ่งไม้ เพื่อนำไปปักเจดีย์ ทราย

รุ่งขึ้นวันที่ 15 ซึ่งเป็น “วันพญาวัน” ซึ่งถือว่าเป็นวันสำคัญยิ่ง มีการทำบุญตักบาตรในตอนเช้าตอน สายก็จะมีการฟังเทศน์ ฟังธรรมปีใหม่ การละเล่นน้ำพระพุทธรูป และรดน้ำคำหัวผู้เฒ่าผู้แก่ ในหมู่บ้าน ลูกหลานที่จากบ้านไปอยู่ไกลๆ ก็จะกลับมาพร้อมหน้าพร้อมตากันในวันนี้ ถือว่าเป็น “วันครอบครัว” ที่เต็มไปด้วย ความอบอุ่นยิ่ง มีการเล่นสาดน้ำกันทั้งวัน สมัยก่อนจะเล่นน้ำกันแต่ในหมู่บ้านและชุมชนใกล้เคียงกันเท่านั้น แต่ปัจจุบันมีการนำถังบรรจุน้ำตั้งบนรถกระบะตระเวนไปเที่ยวตามสถานที่เที่ยวต่างๆ เมื่อรดสวนกันก็จะสาดน้ำ ใส่กันแต่ก็เต็มไปด้วยอันตรายสำหรับเด็กอยู่ไม่น้อย และในช่วงเทศกาลปีใหม่ จะมีการฉลองเหล้ายากันเป็น ส่วนใหญ่ การเที่ยวแบบนี้ จึงต้องระวังอันตรายด้วย

วันที่ 16 ถัดมาเป็น “วันปากปี” เป็นวันเริ่มปีใหม่ ตอนเช้ามีการทำบุญตักบาตร การทำพิธีที่เรียกว่า “การหลีกเคราะห์” ด้วยการนำเอาเสื้อผ้าของสมาชิกทุกคนในบ้านคนละชิ้นใส่ไว้ในตะกร้าแล้วเอาเครื่องเซ่น อัน ประกอบด้วย ข้าวสุกปั้นเป็นก้อนๆ พอคั่ว อาหารคาว หวาน ผลไม้ ใส่ในกระตองหรือกระทงใบตอง ปักรูปเทียน ตุงช่อน้อย แล้วนำไปวางบนตะกร้าที่ใส่เสื้อผ้ายกไปวางเรียงกันในบริเวณที่ทำพิธี พระสงฆ์จะสวดเจริญพุทธ มนต์ มีการเผาด้วยสายสิญจน์ชุบน้ำมันพืชจำนวนเท่ากับสมาชิกในบ้าน ขณะทำการเผาก็จะกล่าวคำอธิษฐาน ขอโชคขอลา ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไปด้วยเพื่อความเป็นสิริมงคลตามความเชื่อ ในวันนี้ก็ยังมีกรรน้ำคำหัวผู้ใหญ่ที่ นับถือ และเล่นสาดน้ำกันอยู่ และจะค่อยๆ เลิกไปในวันถัดมาอีก 2-3 วันถัดมา เป็นการสิ้นสุดประเพณีปีใหม่ เมืองบรรดาลูกหลาน ที่มาจากต่างจังหวัดในช่วงวันหยุดก็จะทยอยกันกลับเพื่อเริ่มการประกอบอาชีพการงาน ตามหน้าที่ต่อไป จนกว่าจะถึงปีใหม่อีกครั้งในปีหน้าจึงจะพร้อมหน้ากันอีกครั้ง

2. ประเพณีเดือนแปดเป็ง

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 เดือนพฤษภาคม เป็นวันวิสาขบูชา เป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนาของ ชาติ ปัจจุบันองค์การสหประชาชาติ ได้ประกาศเป็นวันสำคัญของโลกด้วย ในวันที่ ชาวล้านนาจะมีการทำบุญ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาเหมือนภาคอื่นๆ แต่จะมีกิจกรรมที่ปฏิบัติต่อกันมา คือ การจุดบั้งไฟ (จิบอกไฟ) บางแห่งมี การแข่งขันชิงรางวัลกันด้วย ตอนค่ำจะมีการเวียนเทียน รอบๆ อุโบสถ หรือวิหาร มีการจัดกิจกรรมทางพุทธ ศาสนาเพื่อน้อมรำลึกถึงพระพุทธคุณ และถือปฏิบัติกันมาทุกปี

3. ประเพณีการเลี้ยงเสื้อบ้าน

ผีเสื้อบ้าน คือ วิญญาณของนักรบโบราณ หรือเจ้าผู้ครองบ้านเมือง เมื่อตายไปแล้ว ชาวบ้านก็จะปลุกศาล แล้วเชิญดวงวิญญาณนั้นมาสิงสถิตย์อยู่ เรียกว่า “หอเสื้อบ้าน” หรือ “พ่อบ้าน” ก็มีการเรียกกัน หอนี้นิยมปลุกตั้งไว้ตรงกลางหมู่บ้านหรือที่เรียกว่า “ใจบ้าน” นั่นเอง เชื่อกันว่า “เสื้อบ้าน” จะช่วยปกป้องคุ้มครองหมู่บ้าน ลูกบ้านที่นับถือ ให้แคล้วคลาดปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ อันตรายจากภัยทั้งปวง และช่วยดลบันดาลให้ลูกหลานที่ไปบนบานศาลกล่าว ในการทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น การทำธุรกิจ การสมัครงาน หรือสมัครเข้าเรียน หรือการทำอะไรทำนา ชาวบ้านก็จะมาขอให้เสื้อบ้านช่วยให้การทำกิจการดังกล่าว เป็นไปไปด้วยความสะดวกราบรื่น ช่วยให้น้ำฟ้าตกต้องตามฤดูกาล เป็นต้น เมื่อเสร็จกิจแล้ว ชาวบ้านก็จะนำเครื่องเซ่นสังเวยมาถวายเป็นการตอบแทน ถือว่าเป็นที่พึ่งทางใจอีกอย่างหนึ่งสำหรับผู้ศรัทธาเชื่อก็

การเลี้ยงเสื้อบ้านนิยมทำในเดือน 9 ออก 9 ค่ำ หรือ แรม 9 ค่ำ ของทุกปี เครื่องเซ่น ก็มี ไก่ต้มทั้งตัว บางที่ใช้หัวหมู หรือแล้วแต่เจ้าองค์ไหนชอบอะไร จากการเซ่นเซ่นของร่างทรงเขาก็จะนำสัตว์ชนิดนั้นมาเป็นเครื่องเซ่นสังเวย แต่กรณีที่บ้านปาก่อนนี้ ใช้ไก่ต้ม เหล้า เป็นเครื่องเซ่นสังเวย พร้อมเครื่องบูชาอื่นๆ มี มะพร้าวทั้งเครือ กล้วยเครือ ผลไม้ ขนมนมเนย และเครื่องราชูปโภค เช่น ช้าง ม้า (เป็นรูปปูนปั้น) ฉัตรเงิน ฉัตรทอง เสื้อหมอน เครื่องทรง เป็นต้น

เมื่อตั้งสิ่งของสำหรับเซ่นสังเวยแล้ว ผู้ทำพิธีก็จะจุดธูปเทียน กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการจัดการบวงสรวงต่อเจ้าพ่อ กล่าวคำขอขมาและการบนบานศาลกล่าวขอให้คุ้มครองลูกบ้าน พร้อมกันนั้นผู้เข้าร่วมพิธี ก็จะกล่าวขอให้เจ้าพ่อดลบันดาลให้กิจการของตนเองประสบความสำเร็จสมความมุ่งหมายของตน เมื่อเสร็จพิธีแล้วก็จะขออนุญาตนำเอาของกินที่เซ่นไหว้ไปแล้วนั้นมากินเลี้ยงกัน เรียกว่า “กินข้าวกของเหลือ” ของเจ้าพ่อเป็นที่สนุกสนาน เป็นการเสร็จพิธีเลี้ยงเสื้อบ้าน

4. ประเพณีเข้าพรรษา

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 เดือนกรกฎาคม มีการจัดกิจกรรม เหมือนกันทุกท้องที่ เพราะเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนาของชาติ การแห่เทียนเข้าพรรษาในหมู่บ้านทุกปี ทำบุญตักบาตร ฟังเทศน์ และถือปฏิบัติกันมาทุกปี

5. ประเพณีสิบสองเป็ง

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 เหนือ (เดือนกันยายน) เชื่อกันว่าเป็น “วันเปิดยมโลก” หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “วันปล่อยผี” จะมีการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ที่ล่วงลับไปแล้วตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เรียกว่าการทำบุญ “เปรตพลี” ผู้ที่ทำทานจะเขียนรายชื่อผู้ตายที่ต้องการจะทานให้ลงกระดาษพร้อมเขียนคำอุทิศ นำไปใส่ไว้ในบาตรพระ และทำการถวาย “ตานธรรม” ให้ผู้ที่ล่วงลับ ธรรมที่นิยมทานในวันนี้ได้แก่ “ธรรมเปตพลี” “ธรรมมัลลยโปรดโลก” และ “ธรรมนิพพานสูตร” เป็นต้น

6. ประเพณีการทำบุญออกพรรษา

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนเกียงเหนือ (เดือนตุลาคม) มีการทำบุญตักบาตรตอนเช้า ฟังเทศน์ตอนกลางวัน ในวันรุ่งขึ้นมีการทำบุญ “ตักบาตรเทโวโรหนะ” คือ การตักบาตรข้าวสารอาหารแห้ง พระสงฆ์ทุกรูปเดินเรียงเป็นแถวยาวเพื่อรับตักบาตรจากประชาชน ถือเป็นที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่ทรงไปโปรดพุทธมารดา บรรดาชาวพุทธจึงมารอเพื่อจะใส่บาตรเป็นจำนวนมากราวห้าฝน จึงเรียกว่า “การตักบาตรเทโว” ซึ่งแปลว่า “ห้าฝน” และได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

7. ประเพณีฮี่เป็ง

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนยี่เหนือ (เดือนพฤศจิกายน) ตรงกับ 15 ค่ำเดือน 12 ตามการนับเดือนของทางภาคกลาง เป็นวันที่พระจันทร์เต็มดวงพิธีจะเริ่มตั้งแต่เช้า ชาวล้านนาจะมีการทำบุญด้วยการตั้ง “ธรรมหลวง การฟังเทศน์มหาชาติ หรือ ธรรมพระเวสสันดรชาดก 13 กัณฑ์ คือ กัณฑ์มหาราช กัณฑ์มัทรี และกัณฑ์ชูชก” ซึ่งเป็นกัณฑ์ที่ผู้คนชื่นชอบมากที่สุด และจะเทศน์โดยพระหรือเณรที่มีน้ำเสียงไพเราะ มีการแห่ต้นโคม ไข่ผางประทีป (ตะคัน) ใส่ในโคมมัดห้อยกับต้นไม้ กิ่งไม้ แล้วให้ไปรอบๆหมู่บ้านแล้วมุ่งหน้าไปวัด ชาวบ้านก็จะพาไปรวมกันอยู่ที่นั่น พอถึงเวลากลางคืน การเทศน์กัณฑ์เทศน์ครั้งสุดท้ายจะเสร็จประมาณ 21.00 น ระหว่างการฟังเทศน์จะมีการจุดดอกไม้เพลิง (บอกไฟดอก) ปลอຍโคมลอยเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา มีการละเล่นพื้นบ้าน รื่นเริง ตามถนนหนทางก็จะจุดประทีปโคมไฟ ตามรั้วบ้าน ตลอดแนวถนน ดุสสว่างไสว สวยงามระยิบระยับ เป็นประเพณีที่ถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่อดีต

ในปัจจุบันมีการรับเอารูปแบบประเพณีทางภาคกลาง คือ “การลอยกระทง” มาร่วมกับประเพณีฮี่เป็ง อ้างว่าเป็นการขอขมาต่อแม่น้ำลำคลอง มีการประดิษฐ์กระทงอย่างสวยงามแล้วนำไปลอยในแม่น้ำ ประเพณีนี้ได้รับความนิยมมาก จนในปัจจุบันมีการแข่งขันประดิษฐ์กระทง เพื่อประกวดชิงรางวัล มีการช่วยกันทำกระทงซึ่งต้องใช้เวลาและวัสดุสิ้นเปลืองจำนวนมากเพื่อชิงความเป็นหนึ่งในงาน มีการประกวด “นางนพมาศ” ผู้คนในท้องถิ่นละทิ้งรูปแบบประเพณีแบบเก่าหันมาให้ความสนใจเรื่องนี้ และทุ่เวลาให้กับการทำกระทงเสียมาก ทำให้ประเพณีฮี่เป็ง การตั้งธรรมหลวง ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ดั้งเดิมถูกลบเลือน ไม่ค่อยให้ความสำคัญนัก ชาวผู้ที่สนใจไปฟัง คงมีแต่พระเณร เทศน์ให้ญาติโยมผู้เฒ่า ผู้แก่ ที่ไปจำศีลนอนวัดเพียงไม่กี่คนเท่านั้นเอง

8. ประเพณีตานข้าวใหม่

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนสี่เหนือ หรือสี่เป็ง (เดือนมกราคม) ของทุกปี เมื่อเสร็จสิ้นฤดูเก็บเกี่ยวแล้วชาวบ้านจะนำเอาผลผลิตที่ทำมาทั้งปีไปถวายพระก่อนที่จะกิน เพราะชาวบ้านเชื่อกันว่า “กินก่อนตาน” ไม่ดี ต้องถวายพระก่อน เรียกว่า “การทำบุญตานข้าวใหม่” โดยการนำเอาข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวสุก ข้าวหลาม พร้อมอาหารคาวหวาน มาถวายจัดทุกปี ปัจจุบันมีการขอ “บิณฑบาต” จากวัดโดยระบุจำนวนข้าวเปลือก ตามความเหมาะสมแก่ฐานะของศรัทธา เช่น ใครมีนามากก็ขอมาก แต่ไม่เกินสิบถัง นอกจากนั้นก็ลดขนาดจำนวนลงตามความเหมาะสม และถือปฏิบัติสืบต่อกันมาทุกปี

9. ประเพณีเดือนห้าเป็ง

ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนห้าเหนือ (เดือนกุมภาพันธ์) เป็นวันมาฆบูชา จะมีการทำบุญตักบาตรตอนเช้า เวียนเทียนในตอนค่ำ กลางวันมีการตักน้ำพระธาตุ และพิธีสืบชะตาหมู่บ้าน ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาทุกปี

ความเชื่อและพิธีกรรม

ความเชื่อและพิธีกรรม ในตำบลศรีดอนมูล จากการศึกษาพบว่ามีความเชื่อและพิธีกรรมที่สำคัญ 9 พิธีกรรม ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. ความเชื่อเรื่องผีปู้ย่า (ผีประจำตระกูล)

ถือเป็นผีดั้งเดิมของตระกูล ในชาวล้านนาก็มีผีประจำตระกูลเช่นกัน ที่อยู่อาศัยของผีประจำตระกูล จะทำเป็นกระต๊อบเล็กๆ กว้างประมาณ 2 ศอก ยาว 2 ศอก มุงด้วยหลังคาหรือสังกะสี เรียกว่า "หอผี" ข้างในจะมีเครื่องเซ่น เสื้อ หมอน พาน ถาด หรือขันข้าว ดอกไม้รูปเทียน 1 สำหรับ ใส่อาหารถวายเมื่อมีงานที่สำคัญในตระกูลที่เกี่ยวกับผีหรือในวันพระ

ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ กล่าวคือ การนับถือผีปู้ย่าจะทำให้ครอบครัวมีความสุข ปกป้องรักษา ลูกหลาน คนในบ้านไม่ให้มีอันตราย อีกทั้งยังเป็นกุศโลบายในการควบคุมพฤติกรรมของคนในตระกูล ในเรื่องต่างๆ เช่น หญิงสาวในตระกูลต้องไม่เสียตัวก่อนการแต่งงาน การป้องกันการทำงานในระหว่างผีเดียวกัน หรือญาติพี่น้องแต่งงานกันเอง ไม่ทำผิดจารีตประเพณี ส่งเสริมความรักสามัคคี ระหว่างคนในตระกูล การเลี้ยงผีประจำปี ลูกหลานจะอยู่พร้อมหน้าพร้อมตากัน โดยจะมีการทำพิธีในราวเดือน 7 หรือ เดือน 9 เหนือ

หรือในโอกาสอื่นๆ เช่น มีลูกหลานผู้หญิงแต่งงานใหม่ การรื้อบ้านแล้วปลูกใหม่ก็ต้องบอกกล่าวให้กับผีปู้ย่ารับรู้ เลี้ยงคนในบ้านที่จากบ้านไปนานๆ การบนบานศาลกล่าวให้คนในครอบครัวหายป่วย หรือ ขอโชคลาภอื่นๆ

หากมีการทำผิดให้ผีปู้ย่าเกิดความไม่พอใจ ลูกหลานหรือคนในครอบครัวจะต้องถูกลงโทษ ในกรณี เช่น คนในตระกูลบางครอบครัวไม่เลี้ยงประจำปี ละบลู่ดูหมิ่นผีปู้ย่า หญิงสาวในตระกูลไม่รักษาวลสงวนตัว มีการลักลอบได้เสียกับชายก่อนแต่งงาน การทำงานอะไรไม่บอกกล่าว เช่น รื้อบ้าน ขึ้นบ้านใหม่ แต่งงาน มีคนมาเป็นสมาชิกใหม่ในครอบครัว หรืออาจรวมไปถึงจารีตประเพณีอันดีงาม ลักษณะที่ผีปู้ย่าจะลงโทษคือ การปวดหัวอย่างรุนแรง จับไข้ ละเมอเพ้อ พูดออกมาเป็นภาษากร้าวต่างๆ ลูกหลานไม่สมประกอบ

วิธีการแก้คือ ทำการขมาผีปู้ย่า อาจโดยการจัดเลี้ยง กล่าวขอขมาลาโทษจากความผิดที่ได้กระทำลงไป

2. การสวดภาตกรรมหัว

การทำพิธีสวดกรรมหัว คือ การสวดการสวดพระพุทธรูปที่ป่วยเรื้อรัง ผอมแห้ง แรงน้อย รักษาอย่างไรก็ไม่หาย จะเสียชีวิตก็ไม่ ซึ่งการป่วยแบบนี้ ชาวล้านนาเรียกว่า "ถูกพราย" คือ ผิดตายทั้งกลม ชายที่ตายไม่ปกติหรือผีตายโหง เชื่อกันว่า จะเข้าสิงคน สูดกินเลือดจนหมด จึงทำพิธีขับไล่ผี รดน้ำมนต์ ส่งเคราะห์ หากยังไม่หายแสดงว่าผีตนนั้นยังไม่ออกไปจึงต้องทำพิธีสวดกรรมหัว ชาวล้านนาเชื่อว่า เมื่อทำพิธีเสร็จแล้ว ผู้ที่ป่วยอาการยังไม่ดีขึ้น ก็อาจจะต้องเสียชีวิต

การทำพิธีสวดกรรมหัว มีรายละเอียดดังนี้ คือ นิมนต์พระสงฆ์ 4 รูป มาสวดโดยยืนสวดมนต์ มีบาตรครอบหัวผู้ป่วย ถือผ้าสังฆาฏิ จีวร 4 มุม สถานที่ต้องเป็นทางสี่แยกหรือนอกบ้าน มีเฉลว หรือตำแหลว 4 อันปักไว้ 4 ทิศ ล้อมรอบด้วยเชือกที่ทำด้วยหญ้าคาสดๆ แล้วให้ผู้ป่วยนั่งนิ่งอยู่ตรงกลาง นอกจากนี้ยังต้องมีสะตวง³ 4 อัน แต่ละอันใส่เนื้อดิบ ปลาดิบ ผักสด มีช้อนตักไว้ที่ขอบของสะตวง วางไว้ตรงบริเวณที่ปักตำแหลวทั้ง 4

³

สะตวง คือ กระพวงที่ทำด้วยกาบกล้วย หักมุมขึ้นเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ข้างในบรรจุ ข้าว อาหาร หมาก พลุ เมี่ยง บุหรี่ ดอกไม้ รูปเทียน

3. การสุตตรกอน (การสวดคถกอน)

จุดมุ่งหมายเพื่อขับไล่ความไม่ดี หรือสิ่งชั่วร้ายต่างๆ และเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลแก่เจ้าบ้าน การสวดคถกอนนี้ มีด้วยกัน 4 ประเภท ดังนี้

1. สุตตรกอนศพ

นิมนต์พระสงฆ์ 4 รูป มีสวด 4 อัน วางไว้ตามมุมโลงศพ

2. สวดคถกอนขึ้นบ้านใหม่

นิมนต์พระสงฆ์ 5 รูป มาสวดเพื่อขับไล่สิ่งชั่วร้าย มีประจำวัตถุสิ่งของที่นำมาปลูกสร้างบ้าน ใส่สวด 4 อัน วางไว้ที่ 4 มุมของบ้านใหม่ เมื่อพระสวดจบ แล้วจะเจียนเอาสิ่งของต่างๆ ที่นำมาสร้างบ้าน เช่น เส้า ดิน ทราย อย่างละน้อยมาใส่ในสวดและนำสวดนั้นออกจากบ้านเป็นอันเสร็จพิธี

3. การสวดคถกอนขี้ด

การสวดคถกอนขี้ดนี้ เป็นไปเพื่อการนำเอาสิ่งที่ไม่พึงประสงค์นั้นออกจากบริเวณที่อยู่อาศัยหรือที่ทำงานเป็นการแก้ขี้ด แก้กของ หรือแก้อุบาทว์ โดยการนิมนต์พระสงฆ์ 5 รูป มาสวด ทำสวด 5 ชุด ไล่ตามมุม 4 มุม ตรงกลาง 1 อัน เครื่องเซ่นที่จะต้องใส่ไว้ในสวด จะต่างจากพิธีก่อนๆ อยู่เล็กน้อย กล่าวคือ มีข้าวสุก แกงส้ม แกงหวาน ผลไม้ ขนม หมากพลู บุหรี่ เมี่ยง หากเป็นการถอนขี้ดที่ร้ายแรง สวดจะต้องใส่ เนื้อดิบ ปลาดิบ ข้าวสาร แม้จะใส่เครื่องเซ่นอื่นๆ อีก ก็ให้ได้ของกินเดิม

4. การสวดคถกอนสีมา

เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการสร้างพระอุโบสถ ผู้กัณฑ์สีมาจะไม่ขอกล่าวในที่นี้

4. พิธีส่งสการ

พิธีส่งสการหรืองานศพเป็นวิถีชีวิตอย่างหนึ่งของชาวล้านนาแบ่งออกเป็นสองลักษณะ คือ

1. พิธีศพคนธรรมดา

ผู้ป่วยที่มีอาการหนักมาก ไม่มีทางรักษาหาย อาจต้องเสียชีวิตอย่างเฉียบพลันนั้น ญาติพี่น้องจะต้องนิมนต์พระสงฆ์มาเทศน์ธรรมให้ฟัง เพื่อเตือนสติให้ระลึกถึงคุณพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ให้ญาติไปขอขมาพระรัตนตรัยที่วิหารของวัดใกล้บ้าน เมื่อผู้ป่วยเสียชีวิตแล้วก็จะเก็บศพไว้ประมาณ 3-5 วัน หากเสียชีวิตจากอุบัติเหตุ หรือตายโหง จะเก็บไว้ไม่เกิน 3 วัน ในวันเผา จะมีลูกหลานบวชให้ เรียกว่า บวชจริง ในการเคลื่อนศพไปสู่สถาน มีการโปรยทาน (ผุยมะนาว) ไปด้วย มีคนถือตุ้ง 3 หาง เดินนำหน้า เมื่อถึงบริเวณที่ฝังก็ทำพิธีบังสุกุล เปิดโลงศพใช้น้ำมะพร้าวล้างหน้าศพ (น้ำบริสุทธิ) เมื่อมาปนกิจเสร็จแล้ว 3 วัน จึงเก็บกระดูก

2. พิธีศพเจ้าอาวาส พระสงฆ์ทั่วไป ครูบา หรือสามเณร

นิยมทำพิธีในวัด ศพตั้งอยู่บนเมรุปราสาทที่ถูกสร้างขึ้นแบบใหญ่โต มีประตูทางขึ้น 4 ประตู มีฉัตรอยู่บนยอดปราสาท ประดับประดาด้วยดอกไม้อย่างสวยงาม มีผ้าจีวรผูกติดอยู่กับเสาสูง 4 เสา (เสาใช้ไม้ไผ่สีสุก) ช่วงพิธีทำบุญ 5-7 วัน จะมีการนิมนต์พระสงฆ์จากวัดอื่นมาสวดครั้งละ 4,6,8,10 รูป มีการบูชาผ้าไตร พระสงฆ์คอยพิจารณาผ้าไตร (ชักผ้าบังสุกุล) มีการบูชาดินพินที่ห่อด้วยกระดาษเงิน กระดาษทอง สมมุติเป็นดินพินเงินดินพินทอง ผู้บูชาจะ

นำไปถวายวางไว้ที่หน้ามรุปราสาท ในวันประชุมเพลิง นิมนต์พระสงฆ์มากราบเป็น
ประธานสงฆ์ และไม่มีพิธีการบรรจุ

5. พิธีตัดพราย ตัดอุบาทว์

พิธีตัดพราย หรือตัดอุบาทว์ ใช้ในกรณีที่มีคนในครอบครัวถึงแก่กรรมอันไม่เหมาะสมไม่ควร เป็นการตาย
ผิดธรรมชาติ ซึ่งถือว่าการตายโหง เพื่อเป็นการทำให้ครอบครัวอยู่ดีมีสุข ไม่ให้วิญญาณผู้ที่เสียชีวิตไปแล้ว
นั้นรบกวน หรือมาทำอันตรายได้ จึงมีพิธีการตัดพรายหรือตัดอุบาทว์ขึ้นในวันที่จะฌาปนกิจศพผู้ตาย ญาติจะ
เชิญผู้ทำพิธีมาทำพิธีตัด โดยให้ท่านออกบ้าน ก่อนที่จะเคลื่อนศพสู่สุสาน อุปกรณ์ที่ใช้ในพิธีมีดังนี้

1. ดาบ 4-5 เล่ม (สวดคำแหง 3-4 อัน ใช้สำหรับผู้ทำพิธี 1 เล่ม)
2. น้ำ 1 ถัง (ใส่ใบส้มป่อย) หยดคาสำหรับพรมน้ำ
3. เจลว (ตำแหง) ทำเป็นปวงให้คนลอดได้
4. เส้นด้าย (สำหรับพาดจากศพมาหาญาติ ประนมมือถือค้างไว้

ขั้นตอนการทำพิธี

ให้ญาตินั่งท้ายศพ หันหน้าเข้าหาศพ (ผู้ทำพิธีจะยืนหรือนั่งบนเก้าอี้) เริ่มต้น โดยการกล่าวนะโม 3 จบ
กล่าวคำบูชาพระรัตนตรัย โอกาสวานอินทรวานพรม จากนั้นว่ากล่าวเป็นคำขับไล่ผี เป่าเสกลงในน้ำที่เตรียมไว้
เรียกว่า น้ำมนต์ แล้วเอาน้ำมนต์มารดดาบที่ถือ จากนั้นจะว่าคาถาแต่ละบท เมื่อพูดคาถาจบผู้ที่ทำพิธีจะพ่น
น้ำมนต์พร้อมกับกัดแกว่งดาบไปมาบนหัวของญาติจนจบ แล้วตัดเส้นด้ายให้ขาดจากนั้นเอาน้ำมนต์มารดตัว
ญาติ ให้เปิกขุมตั้งแต่ศีรษะลงไป จากนั้นให้ถอดบ่วงคำแหงกลับเข้าบ้านมิให้เหลียวหลังและไม่ให้ไปส่งศพที่
สุสานอีก

บางแห่งอาจจะทำเป็นหุ่นฟาง โดยเอาเสื้อผ้าผู้ตายมาสวมใส่ ให้เอาหุ่นฟางวางกับพื้นท้ายศพ ให้ญาติ
นั่งต่อหน้าฟางพ่นพอสสมควร ถือดาบที่ผูกโยงจากหุ่นฟาง วางท่อนกล้วยระหว่างหุ่นฟางกับญาติ ผู้ทำพิธีกล่าว
คาถาจบแล้ว เอาดาบตัดดาบบนท่อนกล้วยให้ขาด นำหุ่นฟางไว้บนศพนำสู่สุสาน จากนั้นเอาน้ำมนต์มารดตัว
ตั้งแต่ศีรษะลงไป แล้วให้ถอดคำแหงกลับเข้าบ้านเช่นเดียวกัน

6. การदानข้าว

พิธีदानข้าว ใช้สำหรับญาติทานให้กับผู้ป่วยที่รักษาไม่หาย จึงอาศัยพิธีกรรมนี้ เพื่อให้หายจากโรคภัยไข้
เจ็บที่ทรมานมาหลายเดือน ภายใน 3-7 วัน ถ้าหากหายก็หาย แต่ถ้าไม่หายก็จะถึงแก่กรรมลง ถือว่าได้ข้ามพ้น
วิบากกรรมไปสู่ปรโลกภพหน้าตามบุญกรรมที่สร้างไว้

พิธีการ

1. ให้ทำเป็นขบวนขนาดเท่าลำแขนผู้ป่วย ยาวเท่ากับ 1 วา ใช้สำหรับพาดลำเหมืองเล็กๆ ทั้ง 2
ข้างให้เอากะดาศาวผูกเสนา 2 ข้าง
2. รวข้าว 1 อัน ผูกติดกับเสนา
3. ทำกองทรายสูงประมาณ 1 คอก โกล่เสนา มีข้อดุงเล็กสี่ขวบปักที่ทรายทั้ง 2 ข้างพร้อมกรวย
ดอกไม้ เทียนขี้ผึ้ง 2 เล่มจุดปักไว้ที่กองทราย
4. ผูกด้าย 9 เส้นจากกองทรายมาหาพระสงฆ์ที่จะทำพิธีสวด
5. ชันข้าว 1 สำรับ

6. พ่ออาจารย์นำบูชาพระรัตนตรัย รับศีล
7. ประเคนภัตตาหารแด่พระสงฆ์
8. พระสงฆ์ให้พรเป็นอันเสร็จพิธี

7. พิธีโกวข้าว หรือ แกว่งข้าว

ผู้ป่วยที่มีร่างกายที่แข็งแรงอยู่แต่ป่วยเป็นไข้ไปหาหมอแล้วรักษาไม่หาย จึงใช้พิธีโกวข้าว (ข้าวสุก) เพื่อทดลองถามถึงสาเหตุการเจ็บไข้ครั้งนี้ว่าเป็นเพราะเหตุใดจึงรักษาไม่หาย อาจจะมีญาติที่ล่องลับมาเข้าสิงร่างเพื่อมาขอส่วนบุญตามความเชื่อ บางคนก็มีทำพิธีบูชากรรมนิพพานสูตร 1 ผูก ไว้ที่บนหัวที่บ้าน 3-7 วัน จึงนิมนต์พระมาเทศน์ มีอาหาร 1 สำรับ

พิธีการ

1. ผู้ทำพิธีมีอายุ ส่วนมากเป็นแม่ผู้ย
2. ข้าวเหนียวสุก ประมาณ 1 ปั้นเล็กๆ
3. ผูกค้าย
4. ถือค้ายที่ผูกข้าวไว้
5. ญาติพี่น้องของผู้ป่วยเป็นผู้ถามหาสาเหตุถ้าถูกข้าวจะแกว่งโกว แสดงว่าถูกจึงทำพิธี แก่บน

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ แม่ผู้ยนาง จันทาทุน (71 ปี) การแกว่งข้าวเป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณ เพราะคนโบราณนั้นมีความเชื่อเรื่องผีสิงเทวดาอยู่มาก หากมีคนเจ็บป่วยในบ้าน สิ่งแรกที่จะนึกถึงก็คือ “การถามเมื่อ หรือ การถาม “หมอคุณ” นั่นเอง การถามเมื่อก็มีหลายวิธีด้วยกัน “การแกว่งข้าว หรือโกวข้าว” ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่นิยมทำกัน ปัจจุบันนี้ก็ยังมิได้เห็นในบางท้องถิ่น พิธีการก็เริ่มจากผู้ถามจะนำเอาสรวยดอกไม้ ธูปเทียน เสื้อผ้าของผู้ป่วย 1 ผืน พร้อมเงินสำหรับใส่ขันตั้งตามจำนวนเงินที่กำหนด ตั้งแต่ 7-12 บาท ผู้ที่เป็นคนทำพิธีนั้นส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิงวัยตั้งแต่กลางคนขึ้นไป ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ผู้ทำพิธีจะนำเอากะดังมาวางกลางเรือน นำเอาเสื้อผ้าของผู้ป่วยพร้อมสรวยดอกไม้ ขันตั้ง วางซ้อนกันกลางกระดัง แล้วนั่งพนมมือ ตั้งนะโม 3 จบ ทำสมาธิ กล่าวไหว้วอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่า “วานอินทร์ วานพรหม” แล้วหันหน้ามาทางกระดัง พร้อมกล่าวคำขอต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นให้คำตอบโดยการนำเอาข้าวสุก ข้าวเหนียว 1 ก้อน ปั้นเป็นก้อนกลมเท่าลูกมะนาว มีด้ายสายสิญจน์ฝังอยู่ ใช้เป็นสายสำหรับแกว่ง

พอเริ่มพิธี แม่ผู้ยหรือผู้ทำพิธีนั้นจะยื่นมือที่ถือก้อนข้าวอยู่ไปกลางกระดัง พร้อมตั้งคำถาม เช่น ถามว่าที่ถูกหลานป่วยอยู่นี้ เป็นเพราะอะไร ถูกผีหรือถูกคุณไสย หรืออื่นๆ ถามไปเรื่อยๆ ถ้าคำถามไหนถูก การตอบสนองจะอยู่ที่ก้อนข้าวที่แกว่งโกวไปมารอบๆ ผู้ถามก็ถามต่ออีกว่าให้ทำอะไร ทานอะไรไปให้ ขันข้าว เสื้อผ้า เงินทอง หรือทานธรรมา เป็นอย่างนั้นทุกครั้งที่คำถามใดตรงกับคำตอบข้าวก็จะแกว่งโกวเป็นที่น่าอัศจรรย์ใจมาก โดยที่ผู้ถือไม่ได้ออกแรงแกว่งหรือขยับมือแต่อย่างใดเลย เพียงแต่จับไว้เฉยๆ เมื่อได้ข้อสรุปแล้วผู้ถามก็ต้องไปทำตามที่มีบอก อาการของผู้ป่วยก็จะหายวันหายคืน

วิเคราะห์พิธีกรรมนี้ อาการป่วยของผู้ถามเมื่อ จะไปถามนั้นส่วนใหญ่จะเป็นอาการป่วยของเด็ก เช่น เป็นไข้ เป็นหวัด ห้องเสีย เป็นต้น ซึ่งเกิดจากเชื้อไวรัสซึ่งสามารถหายได้เองในระยะต่อมา การถามหมอเมื่อแล้วมาปฏิบัติตามมีบอกนั้น จึงคล้ายๆ ลักษณะของอุปทานเป็นผลทางจิตใจที่ช่วยให้ญาติของผู้ป่วยคลายความกังวลนั่นเองทั้งนี้ก็ต้องควบคู่ไปกับการรักษาด้วยยาตามปกติด้วย

8. พิธีฮ้องขวัญ (เรียกขวัญ)

ชาวล้านนามีความเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนมี “ขวัญ” ประจำตัวอยู่ 32 ขวัญ และขวัญจะหนีออกจากร่างกายได้เมื่อมีเหตุให้ตกใจ เช่น เจ็บป่วย หกล้ม หรือได้รับอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรามักจะเห็นกันบ่อยๆ ว่า เมื่อเห็นเด็กเล็กหกล้ม ผู้เฒ่าผู้แก่มักจะพูดว่า “ขวัญเฮ้ย ขวัญมา” หรือต้องพลัดพรากจากบ้านไปไกล เรียกว่า “ขวัญหาย” หรือ “เสียขวัญ” เป็นต้น จึงได้มีการทำพิธีเรียกขวัญให้มาอยู่กับเนื้อกับตัว นอกจากนั้น ก็มีพิธีเรียกขวัญในโอกาสต่างๆ โดยเฉพาะเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับชีวิต เช่น การขึ้นบ้านใหม่ บวช แต่งงาน หรือเมื่อได้รับตำแหน่งที่สำคัญๆ

การฮ้องขวัญของชาวเหนือ จะทำบายศรีสู่ขวัญ ใส่ขันเงิน มีพานรองรับ ในขันมีข้าวเหนียวสุกปั้นเป็นก้อน ไข่ต้มสุกปอกเปลือก กล้วย ดอกไม้ รูปเทียนประดับอย่างสวยงาม ถ้าเป็นในกรณีผู้ป่วยจะมีไก่ต้มทั้งตัวใส่พานชะว้างร่วมด้วย เมื่อเสร็จพิธีก็จะให้ผู้ป่วยหรือผู้ถูกเรียกขวัญกินเป็นการทำขวัญ ด้วยดิลสีข้าวสำหรับผูกข้อมือ

ผู้ที่ทำหน้าที่ฮ้องขวัญ หรือ “หมอขวัญ” คือ พ่ออาจารย์วัด หรือมรรคนายก นั่นเอง ซึ่งผู้ที่มีหน้าที่ในการฮ้องขวัญได้ไพเราะจับใจจะมีผู้มาหาให้ไปทำพิธีอยู่เสมอ

ขันตั้งสำหรับบูชาครูก็มีผ้าขาว ผ้าแดง ข้าวเปลือก ข้าวสาร ใส่กระตุงใบตองพองประมาณ หมากร้อยร้อยเป็นพวง เรียกว่า “หมากหัว” ใบพลูสด ใส่ในสรวายใบตอง สรวายดอกไม้ รูปเทียน เงินบูชาครูจำนวนหนึ่ง ประมาณ 15-30 บาท หรือแล้วแต่พ่ออาจารย์จะระบุม่า ซึ่งแต่ละคนก็จะไม่เท่ากัน

เมื่อจัดเตรียมสิ่งของทุกอย่างพร้อมแล้ว ผู้ทำพิธีจะนั่งบริกรรมคาถาบูชาครู แล้วให้ผู้ที่มาให้เรียกขวัญนั่งพนมมือ มีพานบายศรีวางอยู่ตรงหน้า แล้วเริ่มทำพิธีฮ้องขวัญด้วยท่วงทำนองเสนาะชวนฟัง ทำให้ผู้ที่อยู่ในพิธีจะเกิดความปิติสดชื่นขึ้น ในคำเรียกขวัญนั้นจะกล่าวถึงขวัญทั้ง 32 ขวัญ จะตกไปอยู่ที่ไหนก็ขอให้กลับมาอยู่กับเนื้อกับตัว และเพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ในคำเรียกขวัญนั้นจึงมีการอ้างถึงเทพเจ้าทั้งหลายในศาสนาพราหมณ์ อ้างถึงพระพุทธคุณ และมีการสวดแทรกภาษาบาลีไว้ในบทเรียกขวัญด้วย ในขณะที่ผู้ทำพิธีกล่าวถึงตอนที่เรียกขวัญทั้ง 32 ขวัญแล้ว ก็จะผูกข้อมือ ให้ทั้ง 2 ข้าง โดยผูกข้อมือซ้ายก่อน เรียกว่า “ไหมมือ” หรือฝ้ายไหมมือ” เพื่อความเป็นสิริมงคลกับตนเอง จะช่วยคุ้มครองเด็กจากภูตผี สิ่งไม่ดีต่างๆ

ในประเพณีการฮ้องขวัญ เราอาจสรุปได้ว่า ขวัญ ก็คือกำลังใจของคนเรานั้นเอง อย่างการเรียกขวัญของคู่บ่าวสาว ในการแต่งงานนอกจากจะมุ่งให้กำลังใจแล้วยังเป็นการสั่งสอนให้มีการครองรักครองเรือนแก่คู่สมรสอีกด้วย และเช่นการฮ้องขวัญนาคน ในงานบวช ก็เพื่อให้ผู้ฟังรู้สึกรักและกตัญญูต่อบุพการี ประพடுத்தตนอยู่ในกรอบพุทธวินัยอย่างเคร่งครัดนั่นเอง

9. การทานทอด (ตานด้อด)

การทานทอด หรือที่ชาวล้านนา เรียกว่า “ตานด้อด” คือ การสงเคราะห์ผู้ยากไร้ เช่น คนชราที่ขาดลูกหลานมาดูแลหรือคนที่เจ็บป่วยเรื้อรัง ยากจน ไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้โดยมีผู้นำ ซึ่งอาจจะเป็นผู้นำหมู่บ้านหรือผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำการจัดพิธีนี้ ในสมัยก่อนการอยู่ร่วมกันเป็นไปอย่างเอื้ออาทรช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นวิสัยของชาวชุมชนโบราณ ต่างจากสังคมสมัยปัจจุบันที่เริ่มจะอยู่แบบปัจเจกชนมากขึ้น ตัวใครตัวมัน เนื่องจากในสมัยก่อน หน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชนยังเข้าไปไม่ถึงชุมชนชนบทที่อยู่ห่างไกล ชาวบ้านจึงดูแลสงเคราะห์กันเอง เมื่อมีผู้ด้อยโอกาสทางสังคมขึ้นมาในชุมชน จึงเป็นหน้าที่ของผู้นำและชาวบ้านที่จะช่วยเหลือหยิบยื่นความเมตตา อุปถัมภ์ จึงเกิดประเพณี “ทานทอด” นี้ขึ้นมา และมีการปฏิบัติสืบต่อกันมา

ต่อมาประเพณีนี้ได้เลือนหายไปจากชุมชนในระยะหนึ่ง รวมถึงการเลือนหายไปจากวิถีปฏิบัติของชาว ล้านนาทั่วไปด้วย ในระยะหลังมานี้ชุมชนศรีดอนมูลจึงได้รื้อฟื้นประเพณีนี้ขึ้นมา เมื่อปี พ.ศ. 2549 เพื่อเป็นการอนุรักษ์และได้มีการเชื่อมโยงกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ในแผนงานการพัฒนาคุณภาพชีวิตในตำบล โดยจัดสรรงบประมาณโครงการสงเคราะห์ผู้ยากไร้ในทุกหมู่บ้านและวิธีที่จะนำไปใช้จ่ายไปใช้สงเคราะห์ผู้ยากไร้เพื่อให้เกิดผลในเชิงบูรณาการ ก็คือการจัดพิธีทานทอดนี้เอง โดยชมรมวัฒนธรรมและหมู่บ้านช่วยกันจัดทำ โดยพิธีการมีรายละเอียดดังนี้

จากคำบอกเล่าของลุงหนานสมบุญม์ ยั้งยืน (67ปี) ท่านได้เล่าถึงขั้นตอนที่การทานทอดเริ่มจากชาวบ้านนำสิ่งของ เครื่องอุปโภค บริโภค เสื้อผ้า หรือตามแต่จะหาได้ในชุมชน ให้นำมารวมกันไว้ ณ บ้านที่เป็นศูนย์รวมหรือที่วัด พอตกค่ำมืดก็จะนำสิ่งของเหล่านั้นไปทอดให้ผู้ยากไร้ที่สมควรได้รับการสงเคราะห์ โดยมีได้บอกกล่าวให้เจ้าตัวนั้นได้รับรู้ก่อนล่วงหน้า เมื่อคณะผู้ไปทานเดินทางไปถึงใกล้จะถึงบ้านของผู้รับทานแล้ว ก็จะห้ามมิให้ส่งเสียงใดๆ แล้วจะย่องเอาของไปวางไว้ตรงนอกชานหรือตรงหน้าประตูบ้าน และแอบข่มขือนตัวมองดูอยู่ห่างๆ แล้วจุดประทัดให้เกิดเสียงดังจนเจ้าของบ้านตกใจซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคนชรา บางคนตกใจจนอกสั่นขวัญหนี ในสมัยก่อนไม่มีไฟฟ้าการแอบซ่อนตัวจึงทำได้ไม่ยาก เมื่อผู้รับทานออกมาดูว่าเกิดอะไรขึ้นนั้นก็จะต้องแปลกใจที่เห็นข้าวของวางอยู่และคิดว่าอาจจะมิใคร่เอามาฝากไว้ก่อนแล้วไปทำธุระส่วนตัว หรือมีความจำเป็นต้องวางของไว้ตรงนี้ก่อนกระมัง จึงรอดูเจ้าของก่อนแต่พอเวลาผ่านไปนานพอประมาณ ก็ไม่มีใครมาแสดงตัวว่าเป็นเจ้าของสิ่งของเหล่านั้น ท่านก็จะพูดว่า "ของมีเงินของมี หรือว่าของคนถ้าเป็นของคนก็ให้มารับไป แต่ถ้าไม่ใช่จะถือว่าเป็นลาภลอยมาโดยไม่รู้ตัว" ว่าแล้วก็กล่าวขอขมาให้พร "ขอให้ผู้ที่เอาของมาให้นี้จงอยู่สุขสบาย มีโชคมีลาภเหมือนที่ตนได้รับนี้ด้วยเทอญ" เมื่อกล่าวจบผู้ที่นำของมาทานที่แอบข่มขือนดูก็จะพากันเปล่งเสียงว่า "สาธุ" แล้วก็ออกมาปรากฏตัวให้เห็น เป็นที่สนุกสนาน ชื่นใจอิมเอิบใจกันทั้งผู้ให้และผู้รับ เชื่อกันว่าถ้าผู้ได้รับทานตกใจมากเท่าใด ผู้ทานก็จะได้อานิสงส์มากยิ่งขึ้น

นับว่าประเพณีทานทอด (ตานต์อด) นี้เป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ได้ถือปฏิบัติกันมา เพื่อเป็นการสั่งสอนให้ลูกหลานมีความเอื้ออาทร โอบอ้อมช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ใครมีทุกข์ก็อย่านิ่งดูดาย การช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกันนั้นเป็นสิ่งประเสริฐที่ควรทำ สมดังที่คำพระสอนเสมอว่า "เมตตาธรรม คำจุนโลก" นั่นเอง

พัฒนาการการบุกเบิกเหมืองฝาย
ความสัมพันธ์ของแม่น้ำคำกับชุมชนศรีดอนมูล

เนื้อหาในบทนี้จะกล่าวถึง พัฒนาการการบุกเบิกเหมืองฝายของชาวชุมชนศรีดอนมูล การจัดการเหมืองฝาย เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นกับลำน้ำคำ และความสัมพันธ์ของแม่น้ำคำกับชุมชนศรีดอนมูล ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พัฒนาการก่อสร้างเหมืองฝาย

ย้อนประวัติศาสตร์การขุดเหมืองฝายป่าดอน ซึ่งเป็นฝายลูกที่ 6 และ เป็นฝายลูกสุดท้ายของลำน้ำคำ ที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาในประเทศสหภาพพม่า ผ่านเข้าไปประเทศไทยที่บ้านห้วยแม่คำ ลัดเลาะผ่านอำเภอมะหิพหลวง ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าเขาและไหลผ่านอำเภอมะจันทน์ที่เป็นพื้นที่ราบกว้างใหญ่ ซึ่งมีการสร้างระบบเหมืองฝายเพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้เพื่อการเพาะปลูกถึง 5 แห่ง ประกอบด้วยฝายผาม้า ฝายกล้วยคำ ฝายอุดม ฝายกอไม้เรียว ฝายร่องธาตุ ก่อนที่จะไหลผ่านมาถึงฝายป่าดอนฝายลูกสุดท้ายที่อยู่ในเขตอำเภอยางตลาด

จากการนำผู้เฒ่าผู้แก่ของชุมชนมาหารือพื้นความทรงจำเมื่อครั้งอดีต ถึงการก่อสร้างเหมืองฝาย ซึ่งเริ่มเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2470 จากคำยืนยันของพ่อน้อยมา แก้วศักดิ์ (73 ปี) ที่เกิดมาก็เห็นว่ามีกรสร้างเหมืองฝายแล้ว บิดาของพ่อน้อยมาอพยพมาอยู่บ้านศรีบุญยืน ตั้งแต่ปี 2467 โดยแกนนำที่สำคัญที่พาชาวบ้านบุกเบิกสร้างเหมืองฝายครั้งนั้น มีอยู่ 4 คน หนึ่งใน พ่อนหลวงมูล สุ่มขยา สอง พ่อนหลวงมา ดงป่าสี สาม พ่อนหลวงมูล ภิระบรรณ์ (บ้านแม่คำหมู่ 2) สี่ พ่อนหลวงแก้ว ภิระบรรณ์ โดยทั้งหมดเป็นผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น ซึ่งหมู่บ้านในอดีตพ่อน้อยมาเล่าว่า มีผู้คนอาศัยอยู่ไม่มากนัก แต่ละหมู่บ้านเต็มไปด้วยป่าไม้เนื้อใหญ่ ส่วนใหญ่จะเป็น ไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้สัก ไม้ประดู่ และเหียงคาเต็มไปหมด มีสัตว์ป่านานาชนิด แต่ละหมู่บ้านมีจำนวนครัวเรือน ไม่ถึง 100 ครัวเรือน การทำนามีการบุกเบิกจับจองกันเป็นส่วนใหญ่ โดยอาศัยน้ำฟ้าทั้งหมด การบุกเบิกที่นในสมัยนั้นที่โดนบุกเบิกได้บุกเบิกไป ที่ไหนบุกเบิกไม่ได้ก็รอการสร้างเหมืองสร้างฝาย

ในครั้งนั้นพ่อนหลวงมูล สุ่มขยา ได้พิจารณาเห็นว่าสมควรที่จะสร้างฝายจึงริเริ่มชักชวนกัน จึงได้ไปดูสถานที่ที่จะสร้าง โดยได้ทำการหารือกับพ่อนหลวงคำป่า น้อยหม่อ ผู้ใหญ่บ้านบ้านด้ายในขณะนั้น ท่านก็ได้เห็นด้วย พ่อนหลวงมูล สุ่มขยา ได้มาปรึกษาหารือ กับพ่อนหลวงมา ดงป่าสี พ่อนหลวงแก้ว ภิระบรรณ์ พ่อนหลวงมูล ภิระบรรณ์ และพ่อนหลวงจันแดง จันทาพูน โดยที่ท่านทั้ง 4 คน เห็นด้วยเพราะมีครอบครัวอพยพมาเพิ่มมากขึ้น มีแรงงานคนทั้ง 4 หมู่บ้านพอที่จะระดมไปช่วยกันสร้างเหมืองฝายเพียงพอจะไปต่อสู้กับแม่น้ำคำเพื่อผันน้ำเข้ามาใช้ในไร่นา โดยขุดลำเหมืองสายใหญ่ โดยแบ่งกันเป็นช่วงๆ ถ้าชาวบ้านคนไหนไม่ไปขุดเหมืองก็ต้องจ้างคนไปแทนในสมัยนั้นคิดค่าแรงวาละ 1 บาท (หนึ่งจาวกว้างสี่ศอก) โดยแบ่งกันเป็นหัวนา หัวนาหนึ่งเท่ากับ 10 ไร่ เท่ากับหนึ่งแรงงาน ขนาดของลำเหมือง กว้าง 6 ศอก ลึก 4 ศอก การขุดเริ่มขุดจากบ้านด้ายผ่านบ้าน ศรีบุญยืน ป่าดอน แม่คำใต้ สันมะเค็ด มีความยาวประมาณ 12 กิโลเมตร การขุดลำเหมืองใช้เวลา 5 เดือน

การขุดครั้งแรกนั้น มีการขุดจากจุดที่สายลำเหมืองสันเป็นหลัก สี่แยกกาด (ตลาดบ้านป่าดอน) ไปจนถึงบ้านสันมะเค็ด เมื่อก่อนบ้านสันมะเค็ดไม่ได้มากินน้ำทางนี้ ไปกินทางเหมืองสัน ตั้งแต่ทำเหมืองใหม่ ก็หันกลับมากินน้ำทางนี้ เพราะทางที่เดินกินน้ำไม่ได้เดินที่

ลำเหมืองสันกอกเกิดเป็นลำเหมืองที่เริ่มจากฝายพ้อหลวงคำป่า น้อยหมอ มาจากทางฝายร่องธาตุ บ้าน
ที่กินน้ำจากฝายลูกนี้ คือ บ้านศรีบุญยืน บ้านด้าย สันสลี ปากอ้อย สันต้นธง ไหลลงร่องบงหมู่ที่ 6 และหมู่ที่ 1
ตำบลศรีรัตนมูล

ฝายป่าดอน เริ่มเขียงลูกแรก ของนายวัน จันใจก เขียงที่สอง คือเขียงนายตีบ ตีมาลา น้ำทิ้งทะลุไป
เหมืองสันกอกเกิด เขียงน้ำที่ 3 ลำเหมืองตอน 6 เริ่มจากลำเหมืองสายใหญ่บ้านศรีบุญยืน ผ่านพื้นที่นาบ้านศรี
รัตนมูล บ้านศรีรัตนมูลหมู่ 9, 12 บ้านหนองปลาสะเด็ดทะลุลำน้ำบง ลำเหมืองตอน 6 เกิดจากการชักลากไม้
ซุงสร้างวัดศรีบุญยืน ที่ชาวบ้านศรีบุญยืนตัดไม้สักบริเวณบ้านจิวเฒ่า บ้านแม่มะ โดยได้เอาซุงชักลากไม้จัน
เป็นร่องกว้างประมาณ 1 เมตรเศษ เมื่อมีการสร้างเหมืองฝายจึงได้อาศัยซุงไม้ซุงเป็นร่องเหมืองฝายในสมัยพ
หลวงมูล ลุมขยา

เขียงน้ำเหมืองร่องบงเริ่มต้นจากเหมืองสายใหญ่บริเวณบ้านศรีบุญยืน (หน้าบ้านพ้อหลวงปัญญา ตี
มาลา) ทะลุไปลงลำเหมืองสายตอน 6 พื้นที่นาบ้านศรีบุญยืน

เขียงน้ำข้างวัดบ้านศรีบุญยืน มีความยาวทะลุไปเชื่อมเหมืองตอน 6 บ้านศรีรัตนมูล หมู่ 9

เขียงโรงเรียนบ้านศรีบุญยืน เริ่มจากเหมืองสายใหญ่บ้านศรีบุญยืน ทะลุลงลำเหมืองข้างวัด บ้านศรี
บุญยืน

เขียงนายตา สมณศักดิ์ น้ำทะลุลงสายข้างวัด ตอนล่างบ้านศรีบุญยืน

เขียงสายตอน 5 ในอดีตเรียกว่า "ลำเหมืองรูปร่างหลวง" ไปบรรจบลงลำเหมืองตอน 3 ที่บ้านหนอง
ปลาสะเด็ด ส่วนลำเหมืองบ้านป่าดอนสายตอน 1-2-3-4 ไปบรรจบ ลำเหมืองตอน 3 บ้านหนองปลาสะเด็ด
ส่วนลำเหมืองสันเริ่มต้นจากเหมืองสายใหญ่ บริเวณบ้านนางหมอน จันทรเงิน บ้านศรีรัตนมูล น้ำเข้าลำ
เหมืองเขตตำบลศรีรัตนมูล และตำบลป่าสัก ลงสู่ร่องแค่ง ไหลลงสู่แม่น้ำคำบริเวณบ้านสันมะเค็ด

